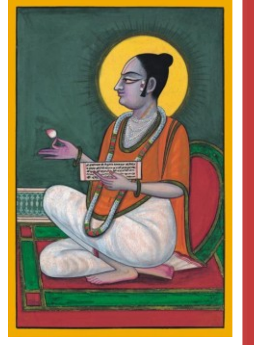
માગસર વદ ૯, ૨૦૬૬

।। श्रीगोकुलेशो जयति ।।

શ્રીગોકુલેશ પાઠશાળા – વિશેષ અંક

શ્રીગુસાંઇજી પ્રાકટ્યોત્સવ

राग कान्हरो :-

आज धन्य भाग्य हमारै प्रकटै श्रीविट्ठलनाथ ;

निरखत त्रिविद ताप तनकै गयै भवसागर तै तारै।। १ ।।

शामल अंग वदन पूरनचंद देखियत जग उजियारै ;

छीतस्वामी गिरिधरन श्रीविट्ठल वल्लभलाल ललारै ।। २ ।।

।। શ્રીગોકુલેશો જયતિ ।।

શ્રીગોકુલેશ ગોકુલેશ હૈ યહ ફલકૌ નામ ।
યહ નામ લેત હોઈ સર્વ મનોરથ પૂરણ કામ ।।
શ્રીવલ્લભ કલ્પતરુ ફલ લાગ્યો વિઠ્ઠલેશ ।
તાકૌ રસરૂપ એહી હૈ, શ્રીગોકુલનાથ નરેશ ।।

શ્રીમદ્ શ્રીવિઠ્ઠલનાથ પ્રભુચરણ - શ્રીગુસાઁઈજી પ્રાકટ્યૉત્સવ (સં.૧૫૭૨)

નિવેદન

હાલમાં જ આપણે સૌ શ્રીગોકુલેશચરણશરણાનુરાગી સેવક સમાજે **શ્રીમદ્ ચતુર્થ શ્રીવિઠ્ઠલરાજકુમાર આદ્ય ચતુર્થપીઠાધીશ્વર શ્રીમદ્ ગોકુલનાથ પ્રભુચરણ**નો મહોત્સવને અનેરા ઉત્સાહ અને ઉમંગ સાથે ઉજવ્યો. કોઈક પોતાના ગામમાં તો કોઈક શ્રીમદ્ ગોકુલ આવી શ્રીબેઠક સન્મુખ પોતાનું સેવકપણું સિદ્ધ કર્યું. અને હવે આપશ્રીના પિતૃચરણ શ્રીમદ્ શ્રીવિઠ્ઠલનાથ પ્રભુચરણ શ્રીગુસાઈજીનો પ્રાકટ્યોત્સવને પણ આપણે એજ ઉત્સાહથી ઉજવીએ.

આપણા અલૌકિક શ્રીચતુર્થદ્વારની એક પરંપરા સદાય રહી છે કે જ્યારે જે સ્વરૂપનો ઉત્સવ આવે ત્યારે આપણે તે સ્વરૂપનું ચિંતન કરીએ અને આપશ્રી દ્વારા વિરચિત ગ્રંથનું પારાયણ અથવા તો પૂરો ગ્રંથ સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ. આજ પરંપરા આપણે આજે આપણા શ્રીગોકુલેશ પાઠશાળાના માધ્યમથી આપણે શ્રીગુસાંઈજીના સ્વરૂપ વિષે સારાંશમાં જાણીશું અને ત્યાર બાદ આપશ્રીએ અતિ વિદ્વાનો દ્વારા પ્રશંસનીય એવો વિદ્વન્મણ્ડન ગ્રંથને તો પૂર્ણ રૂપે નહીં, પણ તે ગ્રંથના વિષયને સાર રૂપે સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ.

આપણા શ્રીચતુર્થઘરના અનન્ય એવા નાનુલાલ ગાંધીએ લગભગ એક સદી પૂર્વ પ્રકાશિત વિદ્વન્મણ્ડન ગ્રંથનું ગુર્જર અનુવાદ પ્રકટ કરેલ, અને તે પુસ્તકમાં ઉપોદ્ઘાતમાં આજના વિષયને પ્રકટ કરેલ છે, તેનું આપણે અત્રે શબ્દેશબ્દ અંકન પ્રકટ કરેલ છે. આપણે આ ધીર-ગંભીર અંકનનું મનન-ચિંતન કરીશું તો આ ગ્રંથને જ્યારે ભણીશું ત્યારે તે સમજવા, જાણવામાં સરલતા પ્રાપ્ત થશે. સાથે જ બ્રહ્મ અને જીવના સ્વરૂપનો પણ આપણને ખ્યાલ આવશે. તો આઓ, વધું ન કહેતાં આપણે આજના ઉત્સવને કાંઈક અલગ રીતે મનાવીએ.

સર્વે પાઠકોને ફરીથી શ્રીગુસાંઈજીના પ્રાકટ્યોત્સવની અનેકાનેક વધાઈ....સાથેજ શ્રીગુસાંઈજીના પ્રાકટ્ય સમયનું સુંદર વર્ણન વલ્લભાખ્યાનમાં કરતાં ગોપાલદાસભાઈ ત્રીજા આખ્યાનમાં પ્રકટ કર્યું છે, તેનું પણ અત્રે આપણે અહીં રસપાન કરીશું.

વધાઇ **વધાઇ** **વધાઇ**

રાગ સારંગ :- જૈ વાસુદેવ કિયૈ પૂરણ તપ સૌ ફલ ફલિત શ્રીવલ્લભ દેહ; જૈ ગોપાલ હુતે ગોકુલમૈં તે અબ આન વસે કર ગેહ. ૧ જૈ વૈ ગોપવધૂ હી વ્રજમૈં સૌ અબ વેદઋચા ભાઇ તેહ; છીતસ્વામી ગિરિધરણ શ્રીવિઠ્ઠલ તેઇ એઇ એઇ તેઇ કછુ ન સંદેહ. ૨

રાગ સારંગ :- કેસરકી ધોતી કટિ કેસરી ઉપરના ઓઢે તિલકમુદ્રા ધરે ઠાડે મંદિર ગિરિધર કૈ; દોઉ જનનકી પ્રીતિ કછૂ કાહૂપૈં ન કહી જાત ઉત નંદનંદન ઇત વલ્લભવરકે. ૧ કરકૈં શૃંગાર આજ લાડિલૈ ગોપાલજૂકૌ લેત હૈં બલાય વારવાર દોઉ કરકૈ; બેઉ મુસકાત જાત ફૂલૈ ન સમાત ગાત કહૈ હરિદાસ મૈં નિહારૈ દગભરકે. ૨

।। આખ્યાન ત્રીજું ।।

રાગ ધનાશ્રી

આ પોષ મધ્યાહ્ને નોમે શ્રીનાથજી, અક્કાજી ઉર ઉપન્યો આનન્દ ;
આ ચંદ શ્રીવૃન્દાવન તણો પ્રગટ્યો ।। ૧ ।।
આ સૌભાગ્ય સુંદરી મળી ધવલ ગાયે, સુહાયે રૂડા કંઠના નાદ ;
આહ્લાદ ઉપન્યો તે અંગો અંગ ઘણો ।। ૨ ।।
આ સૂતિકા સદન સોહામણું, શોભા રૂડી લહેરડે જાય ;
આ વાજિંત્ર વાજે તે સમે તણો ।। ૩ ।।
આ સર્વસ્વ-દાન તેણે સમે, કરે રે શ્રીવલ્લભજી ઉદાર ;
આ સુકુમાર સુત ઉદયો શ્રવણે સુણી ।। ૪ ।।
આ પાતાળે શેષ નાગ રીઝિયા, ઉપર ઇન્દ્રાદિક દેવ ;
આ તત ખેવ સુણી નિશાન વજડાવિયાં ।। ૫ ।।
આ સિદ્ધ ગંધર્વ ગુણી અપસરા, ઊલટિયાં નૃત્યને નાદ ;
આહ્લાદ ભર્યા શ્રીવલ્લભજીએ માનિયાં ।। ૬ ।।
આ બ્રહ્મા, મહાદેવ, મુનિ હરખિયા, વરખિયા કુસુમ સમૂહ ;
આ મોહ ટાળ્યો જગતના જીવનો ।। ૭ ।।
આ નિગમ સામ શાખા સહસ્રશું, કરે રે ભલા નિર્ઘોષ ;
આ ઘોષ પતિ ભગવંત (ભગવદી) ભેટતાં ।। ૮ ।।
આ વેદ વિહિત કૃત્ય સર્વે કીધાં, દીધાં બહુ પેરે ગોદાન ;

આ માનશું સ્વજન સંતોષિયાં ||૯||
આ કનક કચોળાં કુમકુમ ભર્યા, અક્ષત દુર્વા ભર્યા રે સુથાળ ;
આ માળ પારિ જાતની મહમહે ||૧૦||
આ તોરણ પૂર્ણ સહકારનાં, ધરણિયે ચંદન તણાં નીર ;
આ વીર શ્રીગોપીનાથ, શ્રીવિઠ્ઠલ પ્રગટ્યા ||૧૧||
આ દધિ દૂધ ધૃત મધુ માંડવે, શેરડિયે વહે રે સુગંધ ;
આ સુગંધે મોહ્યા અલિ કુલ આવીયા ||૧૨||
આ સૂત માગધ સાધુ સર્વે મળ્યા, મળિયા તે માંહો માંહે ;
આ ઉત્સાહ ભર્યા કો કોને જાણે નહિં ||૧૩||
આ શુકદેવ સબળ આનન્દિયા, વંદિયા શ્રીવલ્લભજીનાં ચરણ ;
આ ગિરિધરણ શ્રીભાગવત મારું નિરખશે ||૧૪||
આ સકલ કલા કલિ કાલમાં, કલ્પ દ્રુમ પ્રગટિયો આજ ;
આ કાજ મન વાંછિત પૂરવા ||૧૫||
આ તૈલંગ તિલક ત્રિભુવન ધણી, મણિ મરકત ધનવાન ;
આ સમાન રૂપ નિરખતાં કોઈ નહિ ||૧૬||
આ ગણક ગર્ગાદિક આવિયા, ભાવિયા દિયે રે આશિષ ;
આ જગદીશ શ્રીવલ્લભ ઘેર પ્રગટિયા ||૧૭||
આ ધવલ ધનાશ્રી ગાન જે કરે, ઉચ્ચરે શ્રીવિઠ્ઠલજી અવતાર ;
આ સરસ્વત લીલા તે જન લહે ||૧૮||
આ દાસનો દાસ જાય વારણે, બારણે રહ્યો રે ઉત્સવ જુવો ;
આ કો એક ભાગ્યવાન(ભગવદી) તે સમે ||૧૯||

ભાવત્ક :- દાસ ગોપાલ (વડોદરા), રાજેન્દ્રભાઈ કડકીયા (યુ.એસ.એ)

।। શ્રીગોકુલેશો જયતિ ।।

શ્રીવલ્લભ નામ અતિ ગુણધારી, શરણાગત જીવ હોત અતિ સુખકારી;

રહે શરણ ચરણ સદા પાવે, અનન્ત સુખ પાવે જીવ હીતકારી.

આચાર્ય પરિચય

-: શ્રીવલ્લભનન્દન શ્રીવિઠ્ઠલનાથ-શ્રીગુસાંઈજી પ્રભુચરણ :-

(સં.૧૫૭૨)

શ્રીમદાચાર્યચરણનું જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. શ્રીમદાચાર્યચરણે વિજય કર્યા પછી, શ્રીમત્પ્રભુચરણ પિતાની આજ્ઞાને અનુસરી અડેલમાં રહી સેવા કરતા. સં. ૧૫૭૨ના પોષ વદ ૯ શુક્રવારે હસ્તનક્ષત્રમાં, શોભન યોગમાં, તૈતિલ કરણમાં સૂર્યોદય પછી ૨૧ ઘટિકા ૨૫ પલે શ્રીમદ્વિઠ્ઠલપ્રભુચરણનું પ્રાકટ્ય થયું. શ્રીમદાચાર્યચરણે શ્રીગોપીનાથજી તથા શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીને ચરણાટમાં યજ્ઞોપવિત દીધું, અને બનારસ માધવ સરસ્વતીને ત્યાં અધ્યયન કરવા મૂક્યા. પછી શ્રીમદાચાર્યચરણ અડેલ પધારી વિશ્વનાથ ભટ્ટ અને એમનાં પત્ની ભવાનીની કન્યા શ્રીરુક્મિણીજી સાથે શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીનો વિવાહ કર્યો.

પછી શ્રીમદાચાર્યચરણે દશમસ્કન્ધ શ્રીસુબોધિનીજી પૂરાં કર્યા તથા એકાદશનો પ્રારમ્ભ કર્યો. પછી અંતઃકરણપ્રબોધ ગ્રંથ રચ્યો. પછી નિકટ ગમનની આજ્ઞા થવાથી શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીને પોતાના કંઠની માલા પહેરવી આજ્ઞા કરી કે માર્ગનો સિદ્ધાંત તથા સંદેહ દામોદરદાસ હરસાની, પદ્મનાભદાસને પૂછજો. આ પ્રમાણે પોતાનું સામર્થ્ય શ્રીપ્રભુચરણને અર્પણ કરી, શિક્ષા આપી, સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો અને સં. ૧૫૮૭ના અષાઢ સુદ તૃતીયાએ ભૂતલ પર ૫૮ વર્ષ, ૨ માસ અને ૭ દિવસ વિરાજી ગંગાતીરે પ્રભુનિકટ પધારવા વિજય કર્યો.

શ્રીમદાચાર્યચરણે વિજય કર્યા પછી, શ્રીમત્પ્રભુચરણ પિતાની આજ્ઞાને અનુસરી અડેલમાં રહી સેવા કરતા. ત્યાં જે જે પંડિતો વાદ કરવા આવ્યા તેઓને જીત્યા. ત્યાં હરિવંશજી ક્ષત્રિય શરણ આવ્યા. શ્રીમત્પ્રભુચરણને બે પત્ની હતાં: ૧.શ્રીરુક્મિણીજી, ૨.શ્રીપદ્માવતીજી. પ્રથમ પત્ની શ્રીરુક્મિણીજીને નવ પુત્ર અને નવ પુત્રીની પ્રાપ્તિ થઇ, પરંતુ એમાંથી ત્રણ પુત્રોએ બાલ્યવસ્થામાં લીલા કરી હતી, અને શ્રીરુક્મિણીજીએ ગઢામાં લીલા કરી ત્યારે પુત્રિઓમાંથી માત્ર ચાર જ રહી હતી.

શ્રીમત્પ્રભુચરણનાં બાકીનાં ૬ પુત્રરત્ન તથા ચાર પુત્રીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે :

૧. શ્રીગિરિધરજી સં. ૧૫૯૭ કારતક સુદ ૧૨

૨. શ્રીગોવિન્દજી સં. ૧૫૯૯ કારતક વદ ૮

૩. શ્રીબાલકૃષ્ણજી સં. ૧૬૦૬ ભાદરવા વદ ૧૩

૪. સર્વદા સેવ્ય શ્રીચતુર્થકુમાર શ્રીગોકુલનાથજી સં. ૧૬૦૮ માગસર સુદ ૭

૫. શ્રીરઘુનાથજી સં. ૧૬૧૧ કારતક સુદ ૧૨

૬. શ્રીયદુનાથજી સં. ૧૬૧૫ ચૈત્ર સુદ ૬

ચાર બેટીજી :- શોભાજી, યમુનાજી, કમલાજી, દેવકીજી

આ સિવાય પદ્માવતી વહુજીથી સપ્તમ પુત્ર શ્રીઘનશ્યામજીની પ્રાપ્તિ થઇ હતી. સં. ૧૬૨૮ કાર્તક વદ ૧૩.

સં. ૧૬૧૫ ચૈત્ર સુદ ૬ શુક્રવારે શ્રીગોકુલનાથજી (શ્રીવલ્લભ)ને ઉપવિત દીધું. ત્યારપછી શ્રીમત્પ્રભુચરણ અડેલથી દ્વારકા પધાર્યા. ત્યાંથી પાછા આવી કર્ણાટકના ઉપાધ્યાય નારાયણ ભટ્ટને બાળકોને વેદાભ્યાસ કરાવવા રાખ્યા. સં.૧૬૧૬ મહાવદ ૧૩ શ્રીમત્પ્રભુચરણ પોતાની સાથે શ્રીરુક્મિણીજી શોભાજી અને શ્રીગિરિધરજીને લઇ જગન્નાથપુરી પધાર્યા, ત્યાં રથોત્સવ કરી પાછા અડેલ પધાર્યા.

પ્રવાસ - વર્ણન

અડેલમાં બુધનો તારો પીત ઊગ્યો, તેથી શ્રીમત્પ્રભુચરણે જાણ્યું કે અહીં ઉપદ્રવ થશે. એવામાં અકબરના સેનાપતિ સાથે અડેલના રાજાને યુદ્ધ થયું અને ગામમાંથી સર્વે અકસ્માત નાસવા લાગ્યું. શ્રીબાલકૃષ્ણજી, શ્રીવલ્લભ અને શ્રીરઘુનાથજી ત્રણે બાળકો ગડુઓ લઇ એ મિષથી બહાર નીકળ્યા અને જેમતેમ ત્રણ કોં દૂર એક નટશાલામાં ઉતર્યા. ત્યાં રાત્રિએ શ્રીમત્પ્રભુચરણ સમૂહ-સહિત આવી પહોંચ્યા ત્યારે સર્વેએ ભોજન કર્યું. ત્યાંથી અકબરપૂર આવી થોડા દિવસ રહ્યાં. ત્યાંથી ચાલનાં માર્ગમાં શ્રીગિરિધરજી માંદા પડવાથી નજીકના ગામડામાં રહેવાની જરૂર પડી. ત્યાંથી ખડક આવી અઢી માસ રહ્યાં ત્યાંથી રાજા રામચન્દ્રને ગામ બાંધવગઢ (વાંધા) પધાર્યા.

રાજા રામચન્દ્ર ઘણો ઉદાર, દયાવાન અને ધર્માત્મા હતો. એ વારંવાર શ્રીમત્પ્રભુચરણ પાસે અડેલ આવતો. શ્રીમત્પ્રભુચરણ સપરિવાર બાંધવગઢ પધારે છે એમ સાંભળી એ સામો આવ્યો અને એમની સાથે પગે ચાલી પોતાને ત્યાં પધરાવી ગયો. અહીં શ્રીગિરિધરજીને પુત્ર જન્મ્યો. બાંધવગઢથી સં. ૧૬૧૯માં વિજય કર્યો. ત્યાંથી રાણી દુર્ગાવતીને ગામ ગઢા પધાર્યા.

રાણી દુર્ગાવતી ઘણી પરાક્રમી હતી. એને ઉમરાવો દુર્ગશાહ કહેતા. એને તાબે ૫૨ (બાવન) ગઢ (ગઢાગઢ-જબલપુર) હતાં. એના રાજ્યમાં ઉમરાવ ઉપરાંત બ્રાહ્મણ, ભાટ વગેરે રાણીના યાચકવર્ગને ત્યાં પણ હાથીઓ હતા. એના રાજ્યમાં કોઇ લોભી પાપી અથવા દરિદ્રી ન હતું. શ્રીમત્પ્રભુચરણે અહીં પધારી ગામ પાસે જમનિયું તળાવ હતું તેની સમીપ મુકામ કર્યો. સેવાના સૌકાર્ય માટે નવાં મકાન બંધાવ્યાં. રાણી શ્રીમત્પ્રભુચરણનાં દર્શન કરવા આવી, અને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા.

અહીં અષાઢ સુદ ૧ પુષ્ય નક્ષત્રમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણે ઘણા વૈભવથી રથોત્સવ કર્યો. જગન્નાથપુરી પેઠે ૧૬ પાયાનો મોટો રથ ઘડાવ્યો. અને નગરમાં મોટા વૈભવ સહિત એ ફેરવ્યો.

એક સમય રાણીએ શ્રીમત્પ્રભુચરણને પોતાને ઘેર પધરાવ્યા. ત્યાં શ્રીમત્પ્રભુચરણ તથા શ્રીવલ્લભની સમક્ષ બ્રહ્મદાસે *કર મુરલી કટિગ્રીવ કુટિલ કીય અંગનાગન ઘેરે*..પદ ગાયું. શ્રીમત્પ્રભુચરણે પ્રસન્ન થઇ એને પુનઃ અન્ય પદ ગાવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે એણે *બ્રહ્મદાસ પ્રભુંસોં મન મિલ ગયો જ્યોં સાકરમેં બુંદ સમાની*..ગાયું. તેથી પ્રસન્ન થઇ શ્રીગુસાંઇજીએ પોતાની પહેરેલી ડગલી એને આપી. એ સદા ત્યાં શ્રીગુસાંઇજી પાસે આવતો. શ્રીગુસાંઇજી ત્યાંથી

પધાર્યા પછી એ અકબર બાદશાહ પાસે ગયો અને ત્યાં એમનો મિત્ર થઇ બિરબલ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. શ્રીગુસાંઇજીની કૃપાથી જગતમાં એની પ્રતિષ્ઠા પ્રસરી.

અહીં શ્રીરુક્મિણીએ લીલા કરી. શ્રીગુસાંઇજીની પુનઃ વિવાહ કરવાની ઇચ્છા ન હતી, પરંતુ રાણી દુર્ગાવતીએ અતિશય આગ્રહ કરવાથી કૃષ્ણરાયની કન્યા પદ્માવતીજી સાથે સં.૧૬૨૦ના વૈશાખ સુદ ૩ના રોજ ગોરજ સમયે લગ્ન કર્યું.

શ્રીગુસાંઈજી ત્રણ વર્ષ ગઢામાં બિરાજ્યાં. પછી રાણી દુર્ગાવતી પાસે ગંગાતીરે પધારવા માટે વિદાયગીરી માગી. સં.૧૬૨૧માં ગઢેથી શ્રીગુસાંઈજી અકબરપુર પધાર્યા. શ્રીગંગાજી ત્યાંથી ત્રણ ગાઉ દૂર હતાં ત્યાંથી જલ આવતું. એ પ્રમાણે અકબરપુરમાં દોઢ માસ રહી ત્યાંથી કોરતા પધાર્યા અને ત્યાંથી મહાવન પધાર્યા. મહાવનમાં ત્યાંના ભોમિયા તથા ચૌધરી ભોગ વ્યાસ, આધો વ્યાસ, કૃષ્ણદાસ, મિત્રસેન વગેરે સામા આવ્યા. ત્યાંથી દેવન ત્રવાડીને મુહૂર્ત પૂછી સં.૧૬૨૨ના ભાદ્રપદ વદ ૪ના રોજ શ્રીગોકુલ પધાર્યા.

શ્રીગોકુલ તથા મથુરાનિવાસ

શ્રીમદાચાર્યચરણ પ્રતિવર્ષ જ્યારે શ્રીગોકુલ પધારતા ત્યારે એક કોઠો કરી રાખ્યો હતો, ત્યાં નિવાસ કરતા. ત્યાં નાઉ હથુઓ, કેશવ પિતા-પુત્ર તથા ઊધા અને કમલા સાસુ-વહુ તથા લલિયા માલણ અલૌકિક સ્થળ જાણી રહેતાં અને કોઠાની તથા ગાયોની રક્ષા કરતાં. શ્રીગુસાંઇજીએ એ કોઠામાં નિવાસ કર્યો. ત્યાંથી શ્રીવલ્લભ (શ્રીગુસાંઈજીના ચતુર્થાત્મજ શ્રીગોકુલેશ પ્રભુચરણ)ને સાથે લઇ શ્રીગોવર્ધનપૂજા કરવા પધાર્યા. શ્રીગોવર્ધનનાથજી સામા પધાર્યા. ત્યાં મંદિરે જઇ અનેક વાત્સલ્ય કર્યો.

જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ પણ શ્રીગુસાંઇજીએ ત્યાં કર્યો. એ સમયે શ્રીગોકુલમાં શ્રીગિરિધરજીએ નંદમહોત્સવ કરી, મહાવનના ભોમિયાઓ દર્શન કરવા આવ્યા હતા, તેમના ઉપર દહીં છાંટ્યું. તેથી એઓએ સાથે ક્લેશ થયો, અને એઓ દ્વેષ કરવા લાગ્યા, શ્રીગુસાંઇજી શ્રીગોકુલ પધાર્યા ત્યારે એ વૃત્તાંત જાણવામાં આવ્યો. એવામાં સાથમાં ના એક માણસને ત્યાં ચોરી થઇ, તેથી શ્રીગુસાંઇજીએ મથુરા રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. મહાવનના ભોમિયાઓએ ચોરી નહિ થવા દેવા તથા ચોકી કરવા કહ્યું અને શ્રીગોકુલમાં રહેવા આગ્રહ કર્યો, પણ મથુરાથી ઉજાગર ચોબે, શ્રવણ ચૌધરી અને કપૂર ક્ષત્રિયની હવેલીમાં પધાર્યા. અહીં શ્રીવલ્લભ વગેરે બાળકો શિવદત્ત ભટ્ટને ત્યાં વેદનું અધ્યયન કરવા જતા હતા.

છિત્તસ્વામી મથુરાજીના ચોબા હતા, અને છત્તુ ચૌબે કહેવાતા હતા. એમને ચાર મિત્ર હતા. પાંચે મિત્રમાં અગ્રણી છિત્તુ ચૌબે હતા. એ મિત્રોએ એક વાર વિચાર કર્યો કે ગુસાંઇ (શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીગુસાંઈજી) ટોટાટમના કરે છે તેથી એક વાર એમની પાસે જઇએ. આવો વિચાર કરી પાંચે મિત્ર એક ખોટો રૂપિયો તથા એક ખોટુ શ્રીફલ લઇ શ્રીગુસાંઇજી પાસે આવ્યાં. ચાર મિત્ર બહાર રહ્યાં અને છિત્તુ ચૌબે અંદર જઇ શ્રીગુસાંઇજીને દંડવત્ પ્રણામ કરી બેઠા. શ્રીગુસાંઇજી એમની મનોવૃત્તિ જાણી શ્રીફલ ત્યાં જ ફોડ્યું ત્યારે એમાંથી કાચું દૂધ વહેવા લાગ્યું. છિત્તુ આ ચમત્કારથી શરણે આવ્યા અને બહાર જઇને એના ચાર મિત્રોને 'મને પણ ટોના લાગ્યો છે, તેથી તમે જતા રહો' એમ કહ્યું. પછી એ શ્રીગુસાંઇજીની પાસે રહેવા લાગ્યા અને કીર્તન કરતાં.

સં.૧૬૨૩માં શ્રીગુસાંઇજી દ્વારકા પધાર્યા. આ પ્રમાણે શ્રીગુસાંઇજી ગુજરાતમાં હતા, ત્યારે શ્રીનાથજી ફાગણ વદ ૭ના રોજ શ્રીગોવર્ધનથી મથુરા પધાર્યા, એનું વર્ણન શ્રીચતુર્થકુમાર શ્રીગોકુલેશ પ્રભુચરણના અનન્ય એવા ગોપાલદાસભાઇ વ્યારાવાળાએ પ્રાકટ્ય-સિદ્ધાંતમાં નીચે પ્રમાણે કરેલું છે, જેમાં સ્વયં શ્રીગોકુલેશ પ્રભુચરણના શબ્દો પ્રકટ કરે છે :

ડર અરુ ભય કછુએ નહિ પહલે કછુ ન સૂની વાતજી,
શ્રીગોવર્ધનનાથજી હમારે ઘેર આયૈ હૈ અકસ્માતજી;
હમ તો તબ ભીતર હુતે દાદા સન્મુખ જાય લાપજી,
પછવાડેકે ભીંત ફોડકૈ મંદિરમેં પૌધારેજી.
માસ અઢાઈ યહાં રહે હે વે સુખકો નહિ પારજી,
ઉદય અસ્ત જાન્યૌં નહિ કાહુ એસો ભયૌ પ્રકારજી;
શ્રીગુસાંઈજીએ પત્ર પઠાયૌ કછુ સંકોચ ન કરિઓજી,
તુમથે હોય આવે જો જો કછુ કરનૌ હોય સો કરિઓજી.

એ પ્રમાણે શ્રીનાથજી મથુરામાં બે માસ અને એકવીસ દિવસ વિરાજી નૃસિંહજયંતીને દિવસે શ્રીગોવર્ધન પધાર્યા. પછી સં.૧૬૨૪ અષાઢ વદ ૨ના રોજ શ્રીગુસાંઇજીએ શ્રીવલ્લભ શ્રીગોકુલનાથજીનું લગ્ન વેણા ભટ્ટની પુત્રી શ્રીપારવતીજી સાથે મથુરામાં ઘણા વૈભવથી કર્યું.

પટણાના દાઉદ બાદશાહ સાથે અકબરને વિગ્રહ થયો ત્યારે સેનાનું આધિપત્ય રાજા ટોડરમલ્લને આપ્યું. રાજા ટોડરમલ્લ યુદ્ધ માટે પ્રયાણ કરતી વખતે શ્રીગુસાંઇજી પાસે આજ્ઞા લેવા આવ્યો, ત્યારે શ્રીગુસાંઇજીએ એને પોતાનું પહેરેલું પીતાંબર આપ્યું. આ પીતાંબર શ્રદ્ધાપૂર્વક માથે બાંધી રાજાએ યુદ્ધ કર્યું અને તેમાં તેનો વિજય થયો. આ સમયથી રાજા ટોડરમલ્લ શ્રીગુસાંઇજી અને એમની સંતતિને સન્મુખ રહેતો.

શ્રીગુસાંઇજીનો વૈભવ જોઇને મથુરાના બ્રાહ્મણો ઘણો રોષ રાખતા. અહીં વૈષ્ણવો ઘણા આવે, તેથી જલ બહુ વપરાય, તેનો પ્રવાહ ગમશ્રમ ઉપર કપૂર ક્ષત્રિયની હવેલીથી વિશ્રાન્ત ઘાટ સુધી વહે, તેથી કાદવનું મિષે કરી બ્રાહ્મણો નિરંતર તકરાર કરવા લાગ્યા. બધાનું સૌકર્ય જોઇ ચાંપાભાઇએ શ્રીગોકુલ પધારવાની વિનંતિ કરી. શ્રીગુસાંઇજી શ્રીગોકુલથી મથુરાજી પધાર્યા પછી ત્યાંના ચૌધરીઓમાં ક્લેશ થવાથી, ક્લેશનું કારણ પણ શ્રીગુસાંઇજી એમનાથી કંટાળી મથુરાજી પધારેલા એ જ હોવું જોઇએ એમ જાણી એઓ પણ મથુરાજી આવ્યાં અને શ્રીગોકુલ પધારવાની વિનંતિ કરી, તેથી સં. ૧૬૨૮ ફાગણ વદ ૭ના રોજ શ્રીગોકુલમાં અચલ નિવાસ કર્યો. મહાવનના ચૌધરીએ કર્ણવેધ ઉદ્યાન ફલફૂલસમેત ભેટ કર્યું. પછી જલઘર, ફૂલઘર, તોષાભંડાર, વગેરે મંદિરો બંધાવ્યા. ગૌશાલા, અશ્વશાલા વગેરે બંધાવ્યાં. વિદ્વન્મણ્ડન ગ્રંથમાં પોતે જેવું શ્રીગોકુલનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે, તેવા શ્રીગોકુલમાં નિવાસ કર્યો.

શ્રીગુસાંઈજી ચાતુર્માસની એકાદશી નિરાહાર કરતાં અને સર્વ બાળકોને ફલાહાર કરવા આજ્ઞા કરતાં. પિતૃભક્તિપરાયણ શ્રીવલ્લભ દ્રાક્ષનો એક કણ લઇ, દાંતથી દાબી કાઢી નાખતા, અને દૂધમાં અંગુલિ બોળી એક ટીપું મુખમાં મૂકતાં, અને શ્રીગુસાંઇજી ફલાહાર કર્યાનું પૂછે તો દૂધ ઓર દ્રાક્ષ લીની, એમ ઉત્તર આપતાં. એક વાર સત્યાજીને શ્રીવલ્લભે ફલાહાર કર્યો ? એમ પૂછતાં શ્રીગુસાંઇજીએ સર્વ વૃત્તાંત જાણ્યો, ત્યારથી નિરાહાર એકાદશી નહિ કરતાં શ્રીવલ્લભ વગેરેને સાથે લઇ ફલાહાર કરતાં.

જ્યારે શ્રીગુસાંઈજી ગ્રંથ લેખન કરતાં ત્યારે શ્રીવલ્લભને દેખાડતા. શ્રીવલ્લભ જો પોતાને એમાં સંદેહ રહે તો 'આપ લેખન વિચારી કરત હો' એમ કહે. અને જો સંદેહ ન રહે તો 'બહોત નીકો હૈ' એમ કહે. એક વાર શ્રીગુસાંઈજીએ શ્રીયમુનાષ્ટકની વિવૃત્તિ રચતાં મુકુન્દરતિવર્ધિની શબ્દની ટીકા શ્રીવલ્લભ પાસે કરાવી, એ સાંભળી શ્રીગુસાંઈજી ઘણાં પ્રસન્ન થયા અને બાકીની વિવૃત્તિ શ્રીવલ્લભ પાસે જ કરાવી.

શ્રીગોવર્ધનનાથજીની આજ્ઞાનુસાર સજ્યામંદિર તથા જગમોહન કરાવવાનો શ્રીગુસાંઇજીએ વિચાર કર્યો. શ્રીમહાપ્રભુજીનું દેવું કરવું નહિં, એવી આજ્ઞા હતી, પરંતુ ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે સેવા કરવી, એમાં વિશેષ આજ્ઞા શ્રીહરિ કરે તે પ્રમાણે આચરણ કરવું, એમાં ગુરુની આજ્ઞાનો બાધ નથી, એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે દેવું કરીને પણ સજ્યામંદિર તથા જગમોહન સિદ્ધ કરાવવા નિશ્ચય કર્યો, અને સં. ૧૬૩૦માં એ કાર્યનો પ્રારમ્ભ કર્યો. આ કાર્ય માટે શ્રીવલ્લભને શ્રીગોવર્ધન રાખ્યા. મંદિર પૂર્ણ થયું ત્યારે સોમા જોશી પાસે મુહૂર્ત જોવડાવ્યું. માધવદાસ છીપીએ મુહૂર્તમાં ચૂક દર્શાવી તે સુધારી પુનઃ મુહૂર્ત જોશીએ જોયું તે પ્રમાણે મંદિરમાં શ્રીનાથજીને પધરાવ્યાં.

શ્રીગુસાંઈજી જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ કોઇ સમય શ્રીગોકુલમાં કરે અને કોઇ સમય શ્રીગોવર્ધનમાં કરે. શ્રીગોવર્ધનનાથજીના મંદિરમાં કીર્તન થયા પછી મોટા કૂવા પાસે નિંબતળે (લીમડાના ઝાડ) નંદમહોત્સવ કરતા. શ્રીયશોદાજી નંદરાયજી, ગોપી વગેરેને પોતે શૃંગારે અને પહોર દોઢ પહોર દિવસ ચઢે ત્યાં સુધી દહીંથી નંદમહોત્સવ કરતાં. એમાં આસપાસના ગામના વ્રજવાસીઓ પણ ભાગ લેવા આવતાં.

શ્રાવણ સુદ ૧૨ના રોજ શ્રીગુસાંઇજી શ્રીવલ્લભને સાથે લઇ વનયાત્રા કરવા મથુરાજી પધાર્યા. ઉજાગર ચોબેએ ભૂતેશ્વરથી વનયાત્રાનો પ્રારંભ કરવા કહ્યું, પણ શ્રીગુસાંઇજી ભૂતેશ્વર પધાર્યા નહિ અને જન્મસ્થાનથી (શ્રીકૃષ્ણ જન્મસ્થાન) પરિક્રમાનો પ્રારંભ કર્યો. આ પરિક્રમામાં શ્રીગુસાંઇજી સાથે ચાચા હરિવંશજી, પીતાંબરદાસ ખવાસ, કહાનો મહેતો ભંડારી, પવો ત્રવાડી, ગોપીનાથદાસ, કહાનદાસ, કુંભનદાસ, વિસલનગરના કેશવદાસ, ઝુંઝા મારુના પુત્ર, કેશવ ભટ્ટ, રૂપો રાજપૂત, મુરારિદાસ, શ્રીગોકુલના કીર્તનિયા કૃષ્ણદાસ, વનમાલી, મથુરાજીના રામદાસ વગેરે વૈષ્ણવો હતા. આ વનયાત્રાનું પણ સવિસ્તાર વર્ણન પ્રાકટ્યસિદ્ધાંતમાં છે.

શ્રીગુસાંઇજીએ ૬ વાર દ્વારિકાના મિષે ગુજરાત પધાર્યા : ૧.) પ્રથમ અડેલથી ગુજરાત પધાર્યા, ૨.) સં. ૧૬૧૩માં પુનઃ અડેલથી ગુજરાત પધાર્યા, ૩.) સં.૧૬૧૯માં ગઢાથી પધાર્યા, ૪.) સં.૧૬૨૩માં મથુરાજીથી પધાર્યા, ૫.) સં.૧૬૩૧મા શ્રીગોકુલથી પધાર્યા, અને ૬.) સં. ૧૬૩૮માં પધાર્યા. એ પ્રમાણે ૬ વાર ગુજરાત પધાર્યા.

શ્રીગુસાંઇજીએ શ્રીગિરિધરજીના આગ્રહથી માત્ર બે જ લૌકિક કાર્યમાં ભાગ લીધો હતો : ૧.) રણથંભોર લાડબાઈના ઠાકોર રાજાને ત્યાં પાટ બેસાડવા પધાર્યા, ૨.) રાજા રામભદ્ર ગોકુલ આવ્યો ત્યારે ત્યાં એને લેવા સામા પધાર્યા. આ બે લૌકિક કાર્યની શ્રીગુસાંઇજીને નિરંતર ગ્લાનિ રહેતી.

શ્રીગુસાંઇજી શ્રીઠાકોરદ્વારમાં એક દિવસ રાજભોગ પછી ઉદ્યાનમાં પધારી ચતુર્થાશ્રમનો વિચાર કરી વસ્ત્ર રંગવા માંડ્યાં, ત્યારે રામદાસ ભિતરીયા કમંડલુ લઇ આવ્યા અને અમે શ્રીનાથજીને જાણતા નથી, પણ આપને જાણીએ છીએ. તેથી આપ આમ કરશો તો અમે પણ એમ કરીશું. એમાં અમને દોષ નથી. આપને આમ કરવાની આવશ્યક્તા નથી, વગેરે કહ્યું. શ્રીગુસાંઇજીએ ભગવદીયનું વચન ભગવદાજ્ઞાવત્ ગણ્યું અને મનથી ચતુર્થ આશ્રમની રીતિ ધારણ કરી તામ્બૂલ તેલ વગેરે સુખદ વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો. પ્રાયઃ સંભાષણ કરે નહિ અને વ્યસનત્વે ભગવન્નામનો ઉચ્ચાર કર્યા કરે.

એક સમય શ્રીગુસાંઈજી શ્રીગોકુલમાં ધણિયોરના કેશવ જાની અને ખંભાતના જીઉભાઇને બોલાવી, ગુજરાતના વૈષ્ણવોને સાથે લઇ પોતાને દેશ વિદાય થવાની આજ્ઞા કરી. પછી શ્રીવલ્લભને બોલાવી શ્રીનવનીતપ્રિયાજી સોંપ્યાં, અને શ્રીઘનશ્યામજી તુમેરી ગોદ હે. ઇનકી રક્ષા સર્વદા તુમ કરિયો, એવી આજ્ઞા કરી. શ્રીગિરિધરજી તથા શ્રીશોભાજીને સાથે લઇ શ્રીજીદ્વાર પધાર્યા. સમય ઉપર શ્રીવલ્લભને શ્રીગોકુલથી બોલાવ્યા, અને પર્વત પર જઇ, નિજ મંદિરમાં જઇ, શ્રીનાથજી તથા સ્વમાર્ગીય ગ્રંથો શ્રીવલ્લભને દર્શાવી યાહ તુમેરી વસ્તુ હૈ ઓર તુમકો સબ સોંપત હૂં, એમ આજ્ઞા કરી. પછી પર્વત નીચે પધારી પોતાની કંઠેની માલા શ્રીવલ્લભને પહેરાવી તથા પોતાની પાઘ બંધાવી પોતાની પાસે બેસાડી ભોજન કરાવ્યું અને શ્રીગોકુલ વિદાય થવા આજ્ઞા કરી.

મુકુન્દદાસને એમને શ્રીગોકુલ પહોંચાડવા મોકલ્યાં. પછી શ્રીગિરિધરજીને પાસે બોલાવી 'રોવત કાહે કૂં? માર્ગપ્રણીત પ્રકારકી રક્ષા શ્રીવલ્લભ કરેંગે, ઓર યાહી વર્ષમેં ઉનકે ઘર પુત્ર હોયગો, તાકો નામ શ્રીગોપાલ ધરીયો, એમ કહ્યું. શ્રીગુસાંઇજીએ પછી બે પત્ર લખ્યા. એક પત્રમાં સર્વ પુત્રોને શિક્ષા આપી હતી અને મેરો કહ્યો માનો તો લૌકિક અરુ અલૌકિક જો કરો સો શ્રીવલ્લભકે પૂછીકૈ કરિયો, એમ લખ્યું. બીજા પત્રમાં પોતાની પાછળ ઉત્તરક્રિયા કેમ કરવી એ લખ્યું. ઉભય પત્ર ગાદીતલે રાખ્યાં; અને ગાયો ખરિકમાં આવી ત્યારે લીલા કરી. સં.૧૬૪૨ મહા વદ ૭. એ પ્રમાણે શ્રીગુસાંઇજીએ ૭૦ વર્ષ ૨૮ દિવસ ભૂતલ ઉપર વિરાજી લીલા કરી. બાલકોએ ઘણું આક્રંદ કર્યું. ઊભય પત્રો શ્રીગિરિધરજીએ પોતાની પાસે રાખ્યાં.

શ્રીગુસાંઇજીએ લીલા કર્યા પછી આશરે ચાર વર્ષે સં. ૧૬૪૬માં સર્વ બાલકો જુદા થયા એનું સવિસ્તાર વર્ણન પ્રાકટ્ય સિદ્ધાંતમાં છે.

શ્રીગોકુલ તથા મથુરાનિવાસ

શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીગુસાંઇજીએ અનેક ગ્રંથો રચી વૈષ્ણવો પર અતિશય કૃપા કરી છે, તેમાં શ્રીસર્વોત્તમ સ્તોત્ર, શ્રીવલ્લભાષ્ટક, સ્ફુરત્કૃષ્ણપ્રેમામૃત સ્તોત્ર, યમુનાષ્ટપદી, શ્રીગોકુલેશાષ્ટક, ભુજંગપ્રયાતાષ્ટક, શ્રીસ્વામિન્યાષ્ટક, વગેરે

સ્તોત્ર, લલિતત્રિભંગસ્તોત્ર, શ્રીસ્વામિનીસ્તોત્ર છે. રાજભોગાર્તિકાર્યાઃ સંધ્યાર્તિકાર્યાઃ, શયનાર્તિકાર્યાઃ, વગેરે સેવોપયોગી ગ્રંથો છે.

અષ્ટાક્ષરનિરૂપણ એ અષ્ટાક્ષરમંત્રનું પદ્યમાં વ્યાખ્યાન કરેલું છે. એ સિવાય સિદ્ધાન્ત રહસ્ય, સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલિ, શ્રીયમુનાષ્ટક, વગેરે શ્રીમહાપ્રભુજીના ષોડશ ગ્રંથો પર વિવૃત્તિઓ, સાથેજ નિબંધ પર શ્રીગુસાંઈજીની વિવૃત્તિ લરેલી છે. રસસર્વસ્વ શૃંગારરસમંડન, વ્રતચર્યા, સ્વપ્રદર્શન, પ્રબોધ, ગુપ્તરસ, વિજ્ઞપ્તિઓ વગેરે અનેક ગ્રંથો રચેલા છે. ભક્તિહંસ, ભક્તિહેતુ એ ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથો રચેલા છે. વિદ્વન્મણ્ડન ઉત્તમ સ્વતંત્ર વાદગ્રંથ રચેલો છે. શ્રીમદણુભાષ્યનો પણ પાછળનો દોઢ અધ્યાય શ્રીગુસાંઈજીએ લખેલો છે. શ્રીસુબોધિનીજીનો ભાવાર્થ દર્શાવવા સ્થલે સ્થલે ટિપ્પણીજી લકેલાં છે. આવા અનેક ઉત્તમ ગ્રંથો લખી વૈષ્ણવ સમૂહને અમૂલ્ય લાભ શ્રીગુસાંઈજીએ આપેલો છે અને એઓના પર નિરતિશય કૃપા કરેલી છે. શ્રીગુસાંઈજીએ પ્રકટ કરેલા પુષ્ટિમાર્ગને આ પ્રમાણે શ્રીગુસાંઈજીએ દઢ કર્યો.

વિદ્વન્મણ્ડન

શ્રીગુસાંઈજી-વિરચિત ગ્રંથોમાં વિદ્વન્મણ્ડન ગ્રંથ અતિકઠિન છે. વિદ્વન્મણ્ડનમાં શ્રીગુસાંઈજીનું સર્વ પ્રકારનું કૌશલ્ય પદે પદે દશ્યમાન થાય છે. એ સ્વતંત્ર ઉત્તમ વાદગ્રંથ છે. શ્રીશંકરાચાર્યના કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું તથા નૈયાયિકોના અભાવ પ્રદાર્થનું અને ઈશ્વર ઘટકર્તા કુલાલ પેઠે જગતનું માત્ર નિમિત્તકારણ છે એ સિદ્ધાન્તનું એમાં ચૂર્ણશઃ ખંડન કરી શુદ્ધાદ્વૈતના ઉત્તમ સરલ સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન ઘણી જ નિપુણતાથી કરેલું છે. ગ્રંથનો પ્રારંભ કરવાની રીતિ પણ ઘણિ ઉત્તમ અને ચમત્કારિક છે. સર્વ વાદીઓના વાદનું મુખ્ય કારણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, એ પોતાની અગાધ બુદ્ધિથી જાણી, બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ ઉત્તમ પ્રકારે કરેલું છે. આ ગ્રંથમાં શ્રુતિઓ બ્રહ્મસૂત્ર, શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા તથા શ્રીમદ્ ભાગવતનાં પ્રમાણો સ્થલે સ્થલે આપેલાં છે.

અને ખરે ! પ્રારંભમાં શ્રુતિ સૂત્ર વગેરેરૂપી મણિઓથી જડેલું, યુક્તરૂપી મોતીઓથી ગ્રંથોનું વિદ્વન્મણ્ડન રચવાની જેવી શ્રીગુસાંઈજીએ પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે જ પ્રમાણે આ વિદ્વન્મણ્ડન શ્રુતિ-સૂત્રરૂપી મણિઓથી જડેલું અને યુક્તિરૂપ મોતીઓથી ગ્રંથેલું વિદ્વાનોનું ભૂષણ જ છે. એમાં સ્થલે સ્થલે આ મણિઓ અને મોતીઓ ઝળકી રહેલાં છે. જેમ ઉત્તમ નગરશેઠના અમૂલ્ય ભૂષણ અન્ય ધનવાનોનાં ભૂષણોથી અધિક અધિક પ્રકાશી એને ઝાંખાં પાડે છે તેમ આ ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞ શ્રીગુસાંઈજીનું અમૂલ્ય વિદ્વન્મણ્ડન આ મણિઓ તથા મોતીઓથી પ્રકાશી વાદીઓને નિસ્તેજ કરે છે. જેમ ઉત્તમ નગરશેઠ પોતાનાં અમૂલ્ય ભૂષણોથી સભામાં તરત જ ઓળખાય છે, તેમ વિદ્વન્મણ્ડન ધારણ કરનાર ઉત્તમ વિદ્વાન આ અમૂલ્ય ભૂષણથી પંડિતોની સભામાં તરત જ પ્રકાશી રહે છે.

લેખન પદ્ધતિ

વિદ્વન્મણ્ડન ગ્રંથનો વિષય જેવો ઉત્તમ છે, તેવી જ શ્રીગુસાંઈજીની લેખનપદ્ધતિ પણ ઘણી ઉત્તમ છે. આ વાદગ્રંથ છે એમ પ્રથમ કહી ચૂક્યા છીએ. વાદીઓની સભામાં એકસરખી રીતે વાદ થતો નથી, પરંતુ કોઈવાર પ્રતિપક્ષીને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે, કોઈવાર એનો પ્રશ્ન સારો હોય તો ગંભીરતાથી એનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે,

કોઈવાર પ્રશ્ન મૂર્ખાઈભરેલો હોય તો એની હાંસી કરવામાં આવે છે, એને અનુકૂલ જ ભાષા પણ આ ગ્રંથમાં છે. કોઈવાર ગંભીરતાથી ઉત્તર આપવાનો હોય તો ગંભીર એકસરખાં વાક્યો યોજેલાં છે, કોઈવાર પ્રતિપક્ષીની મૂર્ખતા દૃશ્યમાન થતી હોય ત્યાં નાનાં નાનાં વાક્યોથી એની મૂર્ખાઈ દર્શાવી એનો પ્રશ્ન ઉત્તરને યોગ્ય નથી, એમ કહેલું અથવા સૂચવેલું છે.

કોઈ કોઈ સ્થલે વાક્યો એવાં સારાં અને મધુર યોજેલાં છે કે એ વાક્યોનું પુનઃ પુનઃ પઠન કરવાની ઈચ્છા થાય છે, અને વારંવાર એનું સ્મરણ કરી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા થાય છેઃ चिरकालोप्तसमुदितप्राचीननिरतिशय-कृपाफलसारनिरुपाधिनिजचरणकमलानुरागविलासाभिलाषबीजासु, ततो निजपरिजननिरोधतः प्रियवलोकननिमित्तं कृतप्रतिक्षणविविधव्याजजनितगतागतकर्षितासु. ततो दिवा प्रियवनगमनजनितविरहतरणितापतप्यमानान्त करणकेदारासु, ततो निशामुखे प्रियागमनसंपन्नेष्टावलोकनसेचनजनितहसितवलितविवशतरलरुचिरविलोचनयुगल-विहितविविधनिरवधिरसभावाङ्कुरासु, ततोऽतिविपुलकलिन्दजापुलिननभोवलयगतनिजमुरलिकाकलनिनदगर्जिता-नन्दितास्ववे कासुचिद्भूमिषु श्रीमन्नन्दकुमारो नवजलदा निजानन्दसुधां ववर्षेति तथैव सर्वत्र वर्षिष्यतीति न ज्ञातुं शक्यते। આ વાક્યમાં ગોપિકાઓને ભૂમિ સાથે સરખાવી કેવું ઉત્તમ મનોહર વર્ણન કરેલું છે! કેવા યોગ્ય સુંદર શબ્દો પસંદ કરેલા છે! આ વાક્યનો પાઠ વારંવાર કરવાનું કોને મન નહિં થાય?

અહીં રૂપક અલંકાર છે. वत्स! न वेत्सि किं, युक्तिकनकपङ्कसंघट्टितविविध-निगममहामणिविरचितब्रह्मवादभवनं मम । વાક્યમાં બ્રહ્મવાદનું ઉત્તમ ભવન સાથે કેવું સામ્ય દર્શાવેલું છે! પ્રતિપક્ષી સર્વ મતને જીર્ણ તૃણથી છવાઈ રહેલાં ઝૂપડાઓ સાથે સરખાવી બ્રહ્મવાદરૂપી ભવન પણ એવા પ્રકારનું હોવાથી એને પણ દહનની ભીતિ છે એમ સૂચના કરે છે, એના ઉત્તરમાં બ્રહ્મવાદ એવું તૃણથી છવાઈ રહેલું ઝૂપડું નથી, પરંતુ યુક્તિરૂપી કનકપંકથી જોડેલા નિગમરૂપી મહામણિઓથી ચણેલું ઉત્તમ ભવન છે.

તેથી એને દહનની અલ્પ પણ ભીતિ નથી એમ કહે છે. આ સ્થલે યોગ્ય શબ્દોથી બ્રહ્મવાદનું અગ્નિથી બળે નહિ તેવા સુંદર ભવન સાથે સામ્ય દર્શાવેલું છે! અહીં પણ રૂપક અલંકાર છે. અનેક સ્થલે આ પ્રમાણે સુંદર યોગ્ય શબ્દોથી રમણીય મધુર વાક્યો યોજેલાં છે. મધુર ભાષાથી ગ્રંથ છવાઈ રહેલો છે. આ ગ્રંથનો વિષય કઠિન છે, તો પણ પોતાની રમણીય મનોહર ભાષાથી શ્રીગુસાંઈજીએ એના વિષયને વિશેષ દીપાવ્યો છે.

બુદ્ધિ

આ ગ્રંથ વાંચવાથી શ્રીગુસાંઈજીની અપરિમિત બુદધિનો પણ વિચાર વાચકને તરતજ આવે છે. સ્થલે સ્થલે ચમત્કારિક બુદ્ધિનું ભાન કરાવનાર ઉત્તમ હેતુઓ શ્રીગુસાંઈજીએ યોજેલા છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ ઋગ્વેદના થોડા મંત્રનું શ્રીગુસાંઈજીએ વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તેથી પણ આપશ્રીની બુદ્ધિનું આપણને ભાન થાય છે. એ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં વાદી તરીકે તેમજ વ્યાખ્યાનકર્તા તરીકે શ્રીગુસાંઈજીએ પોતાનું અપરિમિત કૌશલ્ય તથા દિવ્ય બુદ્ધિ પ્રદર્શિત કરેલાં છે.

બ્રહ્મ રૂપરહિત હોવાથી અને પ્રતિબિંબનો આશ્રય અજ્ઞાન અસ્વચ્છ હોવાથી, ક્યાં કોનું પ્રતિબિંબ પડે?...નહિંતો વાયું અને કાષ્ઠ (અનુક્રમે) બિંબ અને પ્રતિબિંબાશ્રય થાય. અત્રે પ્રતિબિંબવાદના ખંડન માટે કેવી સુંદર

યુક્તિ દર્શાવેલી છે! પ્રતિબિંબનો સંભવ જ નથી, એમ પોતાની અગાધ બુદ્ધિથી યુક્તિ શોધી દર્શાવેલું છે! વસ્તુતઃ પ્રતિબિંબવાદી અહીં જ નિરુત્તર થાય છે, પરંતુ 'ડૂબતો માણસ તણખલાને બાઝે' તેમ નજીવી તકરાર પોતાનો મત સમર્થન કરવા આગળ કરે છે, એનું પણ પછી ખંડન કરેલું છે. એ પ્રમાણે સ્થળે સ્થળે યુક્તિઓથી પ્રતિપક્ષીઓના મતનું ખંડન કરેલું છે, અને આ વિદ્વન્મણ્ડનને સર્વતઃ યુક્તિરૂપી મોતીઓથી ગ્રંથેલું છે.

ઋગ્વેદના મંત્રના વ્યાખ્યાનમાં પણ શ્રીગુસાંઇજીએ પોતાની અગાધ દિવ્ય બુદ્ધિનું આપણને દર્શન કરાવેલું છે. વિષ્ણુસૂક્તના **ता वां वास्तून्युष्मसि** મંત્રમાં શ્રીગોકુલનું પ્રતિપાદન કરેલું છે! નિરૂક્તમાં યાસ્કાચાર્યે આ મંત્રનું સૂર્યપરત્વે વ્યાખ્યાન કરેલું છે, અને અહીં શ્રીગોકુલ પરત્વે વ્યાખ્યાન કેમ કર્યું એનો પણ ઉત્તર શ્રીગુસાંઇજીએ આપેલો છે. અગાધ દિવ્ય બુદ્ધિ વિના કોઇ પણ મંત્રનું આવું વ્યાખ્યાન કરી શકે નહિ. એ જ પ્રમાણે **विष्णोः कर्माणि पश्यत**.....તથા **दिवीव चक्षुराततम्**નું વ્યાખ્યાન કેટલી રીતે કરેલું છે! શ્રીગોકુલનું અલૌકિકત્વ ચમત્કારિક રીતે સિદ્ધ કર્યું છે! એવી જ રીતે **जज्ञान एव व्यबाधत**......મંત્રનું વ્યાખ્યાન કરી શ્રીકૃષ્ણે જે લીલાઓ કરી તે દર્શાવી છે. આ મંત્રનું વ્યાખ્યાન પણ પોતાની અપરિમિત દિવ્ય બુદ્ધિથી કરેલું છે.

શ્રીગુસાંઇજીએ આ ગ્રંથમાં સુંદર યુક્તિઓથી વાદમાં પોતાનું કૌશલ્ય દર્શાવ્યું છે, તેવું જ મંત્રનાં વ્યાખ્યાનોમાં પણ દર્શાવેલું છે. ભગવાનની નિત્યલીલા સિદ્ધ કરવામાં પણ પોતાની દિવ્ય અગાધ બુદ્ધિનું આપણને દર્શન કરાવ્યું છે. ઋગ્વેદના મંત્ર, શ્રીમદ્ ભાગવતનાં વાક્યો વગેરેથી ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્ય છે, એમ દર્શાવ્યું છે. ભગવાનની આસુરવ્યામોહલીલા માયિક અસત્ય છે, એમ પણ સિદ્ધ કરેલું છે. આ ગ્રંથ વાંચનાર વૈષ્ણવોને તો શું, પરંતુ અન્ય ધર્મના કોઇપણ નિષ્પક્ષપાતી પુરુષને શ્રીગુસાંઇજીની અગાધ બુદ્ધિ વિશે કાંઇ પણ સંદેહ રહેશે નહિં.

દૃષ્ટાંત

આ ગ્રંથ કઠિન છે એમ પ્રથમ કહેલું છે, પરંતુ આ ગ્રંથમાં સ્થળે સ્થળે યોગ્ય દૃષ્ટાંતો આપી શ્રીગુસાંઇજીએ એને રસિક કરેલો છે. ઉત્તમ યોગ્ય સચોત દૃષ્ટાંતથી ગ્રંથ કઠિન હોવા છતાં એનું અધ્યયન કરવામાં આનંદ થાય છે. કાર્ય તુચ્છ હોવા છતાં એનું કારણ સત્ય હોઇ શકે એમ દર્શાવવા માયાવી નટનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત આપેલું છે. માયાવી નટ પોતાના મંત્રના સામર્થ્યથી કદંબ વગેરે દર્શાવે છે. અહીં કદંબ વગેરે અસત્ છે, પરંતુ મંત્ર અને મંત્રસામર્થ્ય અસત્ નથી, તેથી પ્રપંચ મિથ્યા હોય તો પન એને દર્શાવનારી માયા અસત્ હોઇ શકે નહિં. આ માયાવી નટના ઉત્તમ દૃષ્ટાંતથી પ્રતિપક્ષીના મત અયોગ્ય છે, એમ આપણને સત્વર જણાઇ આવે છે.

વેદ પ્રપંદમધ્યપાતી હોવાથી પ્રપંચ પેઠે અસત્ય હોય તો કોઇ વૈદિક વિધિથી પ્રવૃત્તિ કરે નહિ એમ દર્શાવવા પ્રતિબિંબિત આમ્રતરુનાં ફલ લેવા કોઇની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, એવું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. આ દૃષ્ટાંતથી વેદ સત્ય છે, મિથ્યા નથી, એવું સર્વને સહેલાઇથી ભાન થાય છે. કઠિન વિષયનું જ્ઞાન સહેલાઇથી વાચકને થાય એવા હેતુથી સ્થળે સ્થળે આવાં સુંદર દૃષ્ટાંતો શ્રીગુસાંઇજીએ પ્રકાશેલા છે.

વિષય

આ જગતમાં વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખથી પીડાતા જનસમૂહના મોક્ષ માટે શ્રુતિ-સ્મૃતિ વગેરેમાં બ્રહ્મનાં શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. પરંતુ બ્રહ્મનું સવિશેષ અને નિર્વિશેષ તરીકે ઉભય રીતે વર્ણન કરેલું હોવાથી એ સવિશેષ છે કે નિર્વિશેષ એવો સંશય રહે છે. અત્ર માયાવાદીઓ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ માને છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ બ્રહ્મનું નિર્વાહક છે, કારણકે બ્રહ્મસ્વરૂપ ન હોય તો વિશેષો ક્યાં રહે? તેથી સવિશેષ હોઇ જ શકે નહિ. વળીં, બ્રહ્મમાં ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે માત્ર સોપાધિ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ચિત્ત-શુદ્ધિ થવાથી ભવિષ્યમાં નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થા એ હેતુથી જ કરેલું છે, પરંતુ વસ્તુતઃ બ્રહ્મ સવિશેષ નથી, તેથી સવિશેષશ્રુતિઓ સોપાધિ બ્રહ્મ પરત્વે છે. વળી, નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષનું અંતરંગ હોવાથી મુખ્ય છે, તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે, એમ માયાવાદીઓ પૂર્વપક્ષ કરે છે.

અત્ર શ્રીગુસાંઇજી ઉત્તર આપે છે કે સવિશેષ અને નિર્વિશેષ એવાં બે બ્રહ્મ નથીઃ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઊભય એક જ છે. જો એઓમાં ભેદ હોય તો તાત્ત્વિક અર્થાત્ સત્ય ભેદ હોઇ શકે નહિ, કારણકે જો એવો એ બેમાં ભેદ હોય તો **सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्** અર્થાત્ વેદાન્તમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ એક જ બ્રહ્મનો ઉપાસ્ય તરીકે ઉપદેશ કરેલો છે એ અધિકરણનો વિરોધ થાય. વળી, નિર્વિશેષ અને સવિશેષ બ્રહ્મમાં જો તાત્ત્વિક ભેદ હોય તો નિર્વિશેષ બ્રહ્મ અને જીવ અત્યંત ભિન્ન હોવાં જોઇએ; પરંતુ એમ તમે માયાવાદી જ માનતા નથી, તેથી તાત્ત્વિક ભેદ નથી.

અતાત્ત્વિક અર્થાત્ ઉપાધિથી થયેલો ભેદ પણ સંભવતો નથી, કારણકે ઉપાધિ જ સંભવતી નથી. અવિદ્યા ઉપાધિ છે ને એ અનાદિ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણકે એમ હોય તો સોપાધિ બ્રહ્મ નિરંતર ઉપાધિવાળું હોવાથી અને જગત્કર્તુ હોવાથી નિરંતર જગત કર્યા જ કરે, અને એનો લય સંભવે નહિ. સાંખ્ય મત પ્રમાણે ગુણને પણ ઉપાધિ કહેવાય નહિ, કારણકે સત્ત્વ, રજ, અને તમ એ ત્રણ ગુણમાંથી પ્રથમ સત્ત્વ, પછી રજ, અને પછી તમ ગુણનું આધિક્ય થવાનું કારણ પણ ઈશ્વરેચ્છા વિના અન્ય કહી શકાય નહિ. જ્યારે આ પ્રમાને ઈશ્વરેચ્છાની જરૂર પડે છે જ, તો પછી ઉપાધિ માનવાનું કાંઇ કારણ રહેતું નથી.

વળી, ઈશ્વર જગત્કર્તા નથી અને ગુણો જ જગત કરે છે, એમ માનવાથી અનીશ્વરવાદ થઇ જાય, તેથી બ્રહ્મને ઉપાધિ સંભવતી નથી; તેથી સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં અતાત્ત્વિક અર્થાત્ ઉપાધિથી થતો ભેદ પણ નથી. વસ્તુતઃ એ ઉભય એક જ છે. નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ બ્રહ્મમાં જડ અને જીવના ધર્મોનો નિષેધ કરે છે અને સવિશેષ શ્રુતિઓ એમાં જગત્કર્તૃત્વ વગેરે અલૌકિક ધર્મોનું નિરૂપણ કરે છે. સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં ભેદ માનો તો સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરનાર વેદાન્ત-વાક્યો સવિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનાર હોવાથી નિર્વિશેષ અથવા સત્ય બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતાં નથી, તેથી સર્વ વેદાન્ત બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, એ સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય. આ પ્રમાણે સવિશેષ વાક્યોથી સંગતિ થઇ શકે નહિ.

અત્ર માયાવાદી અધ્યાયોપવાદથી સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરનાર વાક્યોથી સંગતિ દર્શાવવા યત્ન કરે છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવું અતિશય કઠિન હોવાથી પ્રથમ બ્રહ્મમાં જગત્કર્તૃત્વ વગેરે ગુણોનો આધ્યાયોપ કર્યો, પછી આવા

સોપાધિ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થવાથી શાખારુંધતીન્યાયથી પૂર્વે કહેલા ગુણોનો અપવાદ અથવા નિરાસ કરી નિર્ગુણ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, તેથી નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવા માટે સવિશેષ બ્રહ્મ અને સૃષ્ટિનિરૂપક વાક્યો હોવાથી એઓની સંગતિ થાય છે.

આનો ઉત્તર શ્રીગુસાંઇજી આપે છે કે જગત્પ્રતીતિ વેદથી થતી નથી, પરંતુ લોકથી થાય છે, તેથી લોકથી સિદ્ધ થતા પ્રપંચનો કર્તા કહી પછી શ્રુતિ એનો નિરાસ કરે એ સંભવે નહિ. વળી, એમ હોય તો પ્રપંચ સત્ય નહિ, પરંતુ પ્રાતીતિક હોવાથી અને એનો કર્તા કોઇ નહિ હોવાથી જગત સંભવે જ નહિ, જગતની પ્રતીતિ થાય ન નહિ. વાસનાથી જગતની પ્રતીતિ થાય છે એમ ન કહેવાય, કારણકે પ્રથમ અનુભવ અથવા પ્રતીતિ થયા પછી વાસના થાય છે, તેથી તમારા માત પ્રમાણે જગતની પ્રતીતિ સિદ્ધ થતી નથી અર્થાત્ તમે કહો છો તેમ હોય તો જગતની પ્રતીતિ થવી ન જોઇએ.

માયાવાદી-જગતની પ્રતીતિ અવિદ્યાથી અથવા જીવના અજ્ઞાનથી જ થાય છે. વિચિત્ર પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળી દોષરૂપ અવિદ્યાથી જ આ વિચિત્ર જગત દેખાય છે.

લેખન પદ્ધતિ

સિદ્ધાન્તી-જીવની અવિદ્યા કહો છો તો પ્રથમ જીવના સ્વરૂપનો વિચાર કરો. જીવના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા વિના અવિદ્યા એનિ શક્તિ હોઇ શકે કે નહિ એ કહેવાય નહિ, તેથી જીવના સ્વરૂપનો પ્રથમ વિચાર કરીએ. જીવ બ્રહ્મનું અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાનમાં પડેલું પ્રતિબિંબ નથી, કારણકે બ્રહ્મ જેવા રૂપરહિત પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડે નહિ; અજ્ઞાન જેવા અસ્વચ્છ પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ કદાપિ પડે નહિ. રૂપરહિત પદાર્થનું અસ્વચ્છ પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ પડતું હોય તો વાયુંનું કાષ્ઠનું પ્રતિબિંબ પડવું જોઇએ. વળી, જીવ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ હોય તો **द्वा सुपर्णा सयुजा** એ શ્રુતિ ઉભયની એક સ્થળે સ્થિતિ કહે છે તે સંભવે નહિ, કારણકે બિંબ અને પ્રતિબિંબ કદાડિ એક સ્થળે હોઇ શકે નહિ.

વળી, અવિદ્યાનો નાશ થાય ત્યારે એમાં પડેલા પ્રતિબિંબ જીવનો પણ નાશ અવશ્ય થાય. અવિદ્યાનાશથી મોક્ષ થાય એમ માનો છો, તેથી જીવનો નાશ થાય ત્યારે મોક્ષ થાય, અથવા જીવનો નાશ એ જ મોક્ષ, એવો તમારો મત થાય છે. પ્રતિબિંબ હોવાથી જીવ પણ મિથ્યા થશે. જીવનો નાશ જ મોક્ષ હોવાથી કોઇ મોક્ષ માટે પ્રયત્ન પણ નહિ કરે અને વિધિ નિષેધ નિરર્થક થવાથી અધર્મ વધી જશે, વળી, જીવનમુક્તિ પણ સંભવશે નહિ, કારણકે અંતઃકરણ અથવા અવિદ્યામાં પડેલુ પ્રતિબિંબ જીવ છે એમ તમારે કહેવું પડે.

જીવ મુક્તને અંતઃકરણ હોય તો એ સંસારી જ કહેવાય, જીવનમુક્ત કહેવાય ન નહિ. અંતઃકરણ ન હોય તો મુક્ત જ ગણાય, જીવનમુક્ત ન રહે. અજ્ઞાન અથવા અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિંબ જીવ છે એમ કહો, તો જીવનમુક્તને બ્રહ્મનું અપરોક્ષ જ્ઞાન હોવાથી એનું અજ્ઞાન નાશ પામેલું છે, તેથી અજ્ઞાનમાં પડેલા પ્રતિબિંબ જીવનો પણ નાશ થયેલો હોવાથી જીવનમુક્તનો દેહ હાલી પણ શકે નહિ; તેથી જીવ પ્રતિબિંબ હોય તો જીવનમુક્તિ પણ સંભવે નહિ; તેથી જીવ પ્રતિબિંબ નથી.

આભાસવાદ-નિરાસ

જેમ અંગુલિના સંપર્કથી ચંદ્ર એક હોવા છતાં બે હોય તેવો આભાસ થાય છે, તેમ અવિદ્યાથી બ્રહ્મ પણ આભાસથી બે ત્રણ એમ અનેક હોય એમ જણાય છે, અને એ જીવ કહેવાય છે, એમ કહી શકાય, કારણકે બ્રહ્મને ભ્રમ હોય જ નહિ. જીવને પણ થતો નથી, કારણકે જીવ આભાસનો વિષય છે. ચંદ્રના દૃષ્ટાંતમાં સત્ય એક ચંદ્ર બ્રહ્મસ્થાને છે અને બે ત્રણ વગેરે અધિક દેખાતા મિથ્યા ચંદ્રો જીવસ્થાને છે. ત્યાં સત્ય ચંદ્રને બે ત્રણ હોવાનો ખોટો આભાસ થતો નથી, તેમજ મિથ્યા ચંદ્રોને પણ એવો આભાસ થતો નથી, તેવી જ રીતે અહીં પણ બ્રહ્મને અથવા જીવને આભાસ થતો નથી.

વળી **य आत्मानमन्तरो यमयति** એ શ્રુતિ બ્રહ્મ જીવને નિયમમાં રાખે છે એમ કહે છે, એ પણ જીવ માત્ર આભાસ જ હોય તો સંભવે નહિ. વળી, અવિદ્યા અને બ્રહ્મને સંયોગ અધ્યાસ અથવા સ્વરૂપ ગમે તે પ્રકારનો સંબંધ હોય તો પણ એ અનાદિ છે એમ તમારે કહેવું જોઈએ. બ્રહ્મ અવિદ્યા અને એઓનો સંબંધ ત્રણે અનાદિ હોવાથી જીવવિભાગ પણ અનાદિ જ સિદ્ધ થાય છે; તેથી જીવ વિભાગ બ્રહ્મ અને અવિદ્યાના સંબંધનું કાર્ય છે અથવા બ્રહ્મ અને અવિદ્યાનો સંબંધ થવાથી થાય છે, એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણકે કાર્ય અનાદિ હોઇ શકે નહિ.

વળી, બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સંબંધ થવાથી જીવ થાય છે એમ તમે કહો છો. શુદ્ધ બ્રહ્મ અવયવરહિત છે અને એને જ અવિદ્યાનો સંબંધ છે તો એ જીવ થવું જ જોઇએ. અવયવરહિત હોવાથી સર્વ બ્રહ્મ જીવ થવું જોઇએ, અને તેથી સર્વજ્ઞ વગેરે ગુણોવાળો પરમાત્મા રહેશે નહિ, અને સર્વ શ્રુતિઓનો ઉપપ્લવ થશે. વળી, જીવ અને બ્રહ્મનો અનાદિસિદ્ધ ભેદ કહો છો ત્યારે પારમાર્થિક જ કહો.

માયાવાદિ - **तत्त्वमसि** શ્રુતિ બ્રહ્મના અને જીવના અભેદનો બોધ કરે છે. ભેદ વાસ્તવિક હોય તો અભેદ સંભવે નહિ, તેથી ભેદ અવાસ્તવિક કહુ છું. **तत्त्वमसि** મહાવાક્યમાં પણ એ જ કારણથી ભાગત્યાગલક્ષણા છે એમ કહુ છું.

સિદ્ધાન્તી - **तत्त्वमसि** એટલું જ મહાવાક્ય નથી, પરંતુ સંપૂર્ણ પ્રપાઠક મહાવાક્ય છે. આ પ્રપાઠકમાં આરંભમાં એકવિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે. પછી જેમ સુવર્ણના જ્ઞાનથી સર્વ સુવર્ણના કાર્યનું જ્ઞાન થાય છે તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે એમ દર્શાવવા સર્વ બ્રહ્મ છે, એમ કહેલું છે. **एतदात्म्यमिदं सर्वम्** થી જડ સર્વ બ્રહ્મ છે એમ કહ્યું. જડ વિનાશી હોવાથી અબ્રહ્મ છે એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા **तत्सत्यम्** કહ્યું: તેથી જડનો નાશ થતો નથી, પરંતુ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે, એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે.

અભાવને પદાર્થ માનનાર નૈયાયિક આવિર્ભાવ તિરોભાવનું ખંડન કરવા પૂર્વપક્ષ કરે છે તેનું શ્રીગુસાંઇજી ખંડન કરે છે, અને મહાભારતમાં આશ્રમવાસિક પર્વમાં ગાન્ધારી પ્રતિ વ્યાસજીનાં વચન છે તેનાથી આવિર્ભાવતિરોભાવવાદનું સમર્થન કરે છે. આ વાદ ગ્રંથમાં સર્વથી કઠિન છે, અને સાધારણ બુદ્ધિવાળા વાચકોને પ્રથમ અધ્યયન કરતાં એને મૂકી દેવો વધારે અનુકૂલ થશે.

પછી શ્રુતિ જીવ બ્રહ્મ છે એમ **तत्त्वमसि**થી કહે છે, તેથી જેમ **एतदात्म्यमिदं सर्वम्**માં ભાગત્યાગલક્ષણા નથી તેમ **तत्त्वमसि**માં પણ નથી.

વળી, તમારા મતમાં જીવ આભાસ હોવાથી મિથ્યા છે. એમ હોય તો શ્રુતિ नत्त्वमसि એમ જ કહેત, પરંતુ तत्त्वमसि એમ ન કહેત. વળી છીપમાં રજતની પેઠે બ્રહ્મમાં અવિદ્યાથી આરોપેલું જગત દેખાય છે એમ તમે માનો છો એ પણ સંભવતું નથી, કારણકે અવિદ્યાનું જ્ઞાન આરોપનું કારણ છે. અહીં અધિષ્ઠાન બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઇ શકે એમ નથી, તેથી આરોપ સંભવે નહિ. વળી, અવિદ્યાને અસત્ માનો છો તો એનો નાશ ક્યાંથી થાય ?

અસત્નો નાશ કેવો ? એ જ કારણથી બ્રહ્મ અને અવિદ્યાનો સંબંધ પણ સંભવતો નથી, કારણ કે અહીં બ્રહ્મ એક જ પદાર્થ છે. અવિદ્યા અસત્ હોવાથી કાંઇ નથી. બે પદાર્થ હોય તો જ સંબંધ સંભવે, એક જ પદાર્થમાં સંબંધ ન હોય, તેથી તમારી માનેલી અવિદ્યાથી જગતની પ્રતીતિ અને જીવનો વિભાગ સંભવતા નથી; તેથી એ અવિદ્યા-ઉપાધિથી નિર્વિશેષ અને સવિશેષ બ્રહ્મમાં અતાત્ત્વિક ભેદ છે એમ કહેવાય નહિ. ઉભયમાં અભેદ છે, તેથી શુદ્ધ બ્રહ્મ જ જગત્કર્તુ છે.

જીવ અને બ્રહ્મના સંબંધનો વિચાર

પૂર્વપક્ષી-શુદ્ધ બ્રહ્મ ભલે જગત્કર્તૃ હોય, પરંતુ એનો જીવ સાથે અભેદ કેમ સંભવે ? જીવ અને બ્રહ્મ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધધર્મવાળાં છે, પરમાર્થતઃ ભિન્ન છે, તેથી એમનો અભેદ સંભવે નહિ. ભેદ ઔપાધિક છે અને ઉપાધિ દૂર થવાથી અભેદ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણકે ઉપાધિ હોઇ શકે જ નહિ એમ તમે સિદ્ધ કર્યું છે. વળી, જીવ અને બ્રહ્મને કેવો સંબંધ છે ? ઉભય વિભુ હોવાથી સંયોગ-સંબંધ નથી. એઓમાંથી એક બીજાનો આશ્રય કરીને રહેલ નથી, તેથી સમવાય-સંબંધ નથી. સ્વરૂપ-સંબંધ પણ નથી, કારણકે એ નિત્ય હોવાથી જીવની ઉપલબ્ધિ થાય નહિ.

જ્ઞાતૃજ્ઞેયભાવ સંબંધ પણ નથી, કારણકે એ સંબંધથી પારમાર્થિક ભેદ દૂર થાય નહિ અને એઓનો અભેદ સંભવે નહિ. તાદાત્મ્યસંબંધ પણ નથી, કારણકે ધર્મધર્મિભાવ હોય તો જ એ સંભવે, પરંતુ અહીં એ ભાવ નથી. જીવ બ્રહ્મનો અંશ પણ નથી, અર્થાત્ અંશાંશિભાવ સંબંધ પણ નથી, કારણકે બ્રહ્મ અવયવરહિત છે. આ પ્રમાણે જીવ અને બ્રહ્મને કોઇ અન્ય સંબંધ નથી, તેથી ઉપાધિ સંભવતી ન હોય તો પણ અભેદનો બોધ કરનાર શ્રુતિની અન્યથાનુપપત્તિ હોવાથી, અર્થાત્ અભેદ અન્યથા ઘટતો નથી તેથી, જીવ બ્રહ્મની ઉપાધિ જ છે એમ અવશ્ય માનવું જોઇએ.

શ્રુતિ અવિદ્યાવાળી અવસ્થામાં દ્વૈત દર્શન કહે છે અને એ દૂર થાય ત્યારે એનો નિષેધ કરે છે, તેથી પ્રપંચ અથવા જગત પણ આવિદ્યક છે; છતાં यतों वा इमानि શ્રુતિ બ્રહ્મને જગત્કર્તૃ કહે છે કે તેથી અવિદ્યા ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ જ જગતનું કર્તૃ છે એમ સર્વ શ્રુતિની ઉપપત્તિ માટે માનવું જોઇએ.

જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે

સિદ્ધાન્તી-જીવ આવિદ્યક હોય તો એમ થાય, પરંતુ જીવ પારમાર્થિક છે. અંશાંશિભાવ સંબંધ હોવાથી અભેદશ્રુતિથી પણ ઉપપત્તિ થાય છે. બ્રહ્મ નિરવયવ હોવા છતાં અંશાંશિભાવ સંભવે છે, કારણકે શ્રુતિઓ જ એવો બોધ કરે છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લૌકિક પ્રમાણથી જણાય નહિ, કારણકે અલૌકિક છે. માત્ર શ્રુતિથી જ એનું જ્ઞાન થાય છે. અલૌકિક હોવાથી લૌકિક રીતિથી એનો નિર્ણય થાય નહિ, પરંતુ બ્રહ્મવિચારની પ્રતિજ્ઞા કરી બ્રહ્મમીમાંસા રચનાર વ્યાસજીના સૂત્રથી જ થાય.

વ્યાસજી अंशो नानाव्यपदेशात् સૂત્ર યોજે છે. બ્રહ્મ, ઉપપત્તિવાળો, અજ્ઞ, ચિદ્રૂપ, ઈશિતવ્ય, અણુ, વ્યાપક એમ ભિન્ન ભિન્ન રીતે જીવને સ્થળે સ્થળે વર્ણવેલો હોવાથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે. કારણકે બ્રહ્મ વિના અન્ય કોઈ એક જ પદાર્થ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય હોઈ શકે નહિ. એવો આ સૂત્રનો અર્થ છે. લોકમાં લોહચુંબક તરફ લોઢું ખેંચાય છે, વગેરે સ્થળે જ્યાં વસ્તુનો સ્વભાવ જ કાર્યહેતુ છે ત્યાં યુક્તિની સંભાવના થતી નથી, તેમ જ અહીં પણ શ્રુતિ બ્રહ્મ નિરવયવ હોવા છતાં જીવ એનો અંશ છે એમ કહે છે એ માનવું જોઈએ.

અહીં પણ યુક્તિથી અપેક્ષા નથી. निष्फलं निष्क्रियम् ઈત્યાદિથી શ્રુતિ બ્રહ્મ નિરવયવ છે એમ કહે છે અને यथाऽग्नेः क्षुद्राः વગેરેથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ કહે છે, તેથી બ્રહ્મ નિરવયવ છે અને જીવ એનો અંશ છે એમ જ માનવું જોઈએ. જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવા છતાં એ અસર્વજ્ઞ છે અને એને ભ્રમ થાય છે, કારણકે સર્વજ્ઞત્વ વગેરે ભગવાનના ધર્મોનો ભગવાનની ઈચ્છાથી એમાંથી તિરોભાવ થયેલો છે. સૂત્રકાર પણ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं, ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ એ સૂત્ર આ જ અર્થમાં યોજે છે.

ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ દોષ નથી

ભગવાન આ પ્રમાણે જીવોના સર્વજ્ઞત્વ વગેરે સહજ ગુણોનો તિરોભાવ કરી એઓમાં મિથ્યાજ્ઞાન વગેરે દોષો મૂકે છે, તો પણ ઉપસ્તિતહાનિ અથવા કરેલા કર્મની હાની, અને અકૃતાભ્યાગમ અથવા નહિ કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિ એ દોષ થતા નથી, કારણકે જીવની કૃતિમાં જ એ દોષ સંભવે, ઈશ્વરકૃતિમાં એ દોષ નથી. લોકમાં પણ સ્વતંત્ર રાજાઓ કોઈની સત્તા લઈ લે, કોઈને સત્તા આપે, પ્રાસાદનો ભંગ કરી વન કરે, વનમાં ઉદ્યાન અને પ્રાસાદ કરે, એમાં ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ થાય તે દોષ નથી, તો સકલ લોકના નિયામક ભગવાનમાં એ દોષ કેમ જ હોઈ શકે ?

एह ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो उन्निनीषति વગેરે શ્રુતિ પણ એ જ કહે છે, તેથી જીવ પરતંત્ર હોવાથી એને ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ થાય એ દોષ નથી. ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમને દોષ ગણી, એ દૂર કરવા જીવોના કર્મની અપેક્ષાથી જ ઈશ્વર એઓની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવે છે એમ જે કહે છે તેઓને અનીશ્વરવાદ જ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણકે એવા કર્મને અધીન રહી ફલદાન કરનાર ઈશ્વરની આવશ્યક્તા નથી. અન્યથાનુપપત્તિથી કર્મની કલ્પના કરે તે કર્મને જ ફલદાન કરવા સમર્થ કલ્પવું જોઈએ, ઈશ્વરની જરૂર રહેતી નથી.

कृतप्रत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः સૂત્રનો અર્થ ઈશ્વર જીવના કર્મને અધીન રહી જીવની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ કરાવે છે એવો નથી. પ્રપંચમાં રમણની ઈચ્છાથી ભગવાને ક્રીડા માટે પ્રયત્ન કરેલો છે, એની અપેક્ષાથી ભગવાને વિચિત્ર રસનો અનુભવ કરવા ‘જે આ કામ કરશે તેને આવું ફલ આપીશ’ વગેરે મર્યાદા કરી છે, અને એ લોકોને જણાવવા વેદ કર્યાં છે. આ પ્રમાણે ભગવાને ક્રીડા માટે પ્રયત્ન કર્યો છે એની અપેક્ષાથી અથવા એને અધીન રહી ભગવાન જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે. એમ ન હોય તો વિહિત યાગ વગેરે અને નિષિદ્ધ વિપ્રહનન વગેરે વ્યર્થ થઈ જાય. એ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ છે.

જીવ નિત્ય છે

જીવ ભગવાનનો અંશ છે અને અગ્નિમાંથી વિસ્ફુલિંગ નીકળે તેમ બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરે છે એમ કહેવાથી જીવ અનિત્ય થતો નથી, કારણકે જીવ બ્રહ્મનો વિસ્ફુલિંગ-ન્યાયે અંશ છે એમ કહી સૂત્રકારે એની ઉત્પત્તિનો नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः સૂત્રથી નિષેધ કરે છે, તેથી વ્યુચ્ચરણ ઉત્પત્તિ નથી એવો સૂત્રકારનો આશય છે. જીવનો બ્રહ્મમાંથી વિભાગ થાય છે, અને જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એવો બોધ થવો કઠિન હોવાથી, અંશપણું, અંશીમાંથી વિભાગ થવાપણું, અણુપણું, અંશીનું અંશથી મહત્ત્વ, અંશની અંશીમાં પુનઃપ્રવેશ કરવા યોગ્યતા, પ્રવેશ થયા પછી અભેદપ્રતીતિનું વિષયપણું, અને પુનઃ નિર્ગમનની યોગ્યતા એ સર્વ અગ્નિવિસ્ફુલિંગમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી સહેલાઈથી બોધ કરાવવા શ્રુતિએ એ દૃષ્ટાંત કહ્યું છે; તેથી જીવની ઉત્પત્તિ નથી થતી, જીવનું માત્ર બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરણ થાય છે. વ્યુચ્ચરણ ઉત્પત્તિ નથી.

માયાવાદી-જીવનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થાય છે એમ કહો છો એ સંભવતું નથી, કારણકે જીવ વ્યાપક છે. સર્વવ્યાપી પદાર્થનો અન્યમાં પ્રવેશ સંભવે નહિ. 'सा वा एह महानज आत्मा', 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः', नित्यः सर्वगतः स्थाणुः' વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિ પણ જીવને વ્યાપક કહે છે. तत्त्वमसि વગેરે શ્રુતિ જીવ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે એમ ઉપદેશ કરે છે એ પણ જીવ વ્યાપક ન હોય તો સંભવે નહિ. વળી, જીવ વ્યાપક ન હોય અને અણુ હોય તો સર્વ શરીરમાં ચૈતન્યની ઉપલબ્ધિ થાય નહિ. કોઇ સ્થળે શ્રુતિમાં જીવને અણુ કહેલો છે એ જીવ દુર્જ્ઞેય છે એવો અભિપ્રાયથી કહેલું છે. તેથી જીવ અણું નથી, પણ વ્યાપક છે. વ્યાપક હોવાથી બ્રહ્મમાં એનો પ્રવેશ સંભવતો નથી.

જીવ અણુ છે

સિદ્ધાન્તી-જીવ વ્યાપક નથી, પણ અણુ છે. स वा एष महानज आत्मा વગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મપ્રકરણમાં આવેલી છે, તેથી એ જીવનું નિરૂપણ કરતી નથી, પણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે. જેમ ચંપક દૂર હોવા છતાં એની ગંધનો એ ન હોય ત્યાં પણ અનુભવ થાય છે, તેમ જીવ અણુ હોવા છતાં સર્વ શરીરમાં એના ચૈતન્યની ઉપલબ્ધી થાય છે. તેથી व्यतिरेको गन्धवत् સૂત્ર સૂત્રકારે યોજેલું છે. વળી, हृदि ह्येष आत्मा વગેરે શ્રુતિ જીવ હૃદયમાં રહે છે એમ કહે છે એ જીવ અણુ હોય તો જ સંભવે.

જીવને કોઇ સ્થળે શ્રુતિમાં બ્રહ્મ કહેલો છે તેથી એ વ્યાપક છે એમ કહેવાય નહિ, કારણકે જીવને ઉપચારથી જ બ્રહ્મ કહેલો છે. જીવ ભગવાનના જ ગુણોથી ઉત્તમ હોવાથી અને ભગવાનનો અંશ હોવાથી ઉપદારથી જ એને બ્રહ્મ કહેલો છે. આ જ સૂત્રકાર પણ तद्गुणसारत्वात्तु तद् व्यपदेशः प्राज्ञवत् સૂત્રથી કહે છે. તેથી જીવ અણુ છે, બ્રહ્મનો અંશ છે, અને એનો અને બ્રહ્મનો અંશાંશિભાવથી અભેદ જે; તેથી અભેદની ઉપપત્તિ થતી નથી એવી ભીતિથી શુદ્ધ બ્રહ્મ જગત્કર્તૃ નથી એમ કહેવાય નહિ.

બ્રહ્મ જગતનું સમવાયી કારણ પણ છે

'શુદ્ધ બ્રહ્મ કુલાલ પેઠે નિમિત્ત કારણ ભલે હો, પરંતુ સમવાયી કારણ હોઇ શકે નહિ, કારણકે એ સમવાયી કારણ હોય તો મૃત્પિંડ પેઠે વિકારી થઇ જાય, સાવયવ થઇ જાય, અને કાર્ય અનર્થરૂપ હોવાથી એવું થઇ જાય' એમ કહેવાય નહિ, કારણકે બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ આપણી બુદ્ધિથી કલ્પેલું નથી, પરંતુ શ્રુતિસિદ્ધ છે. સ્વતઃસિદ્ધ પ્રામાણ્યવાળી શ્રુતિ જેવું બ્રહ્મ છે તેવું વર્ણવે છે. લોકમાં સમવાયી કારણ વિકારી જ હોય છે, પરંતુ બ્રહ્મ અવિકૃત અને સમવાયી કારણ છે એમ શ્રુતિ કહે છે. સૂત્રકાર પણ આ જ ઉપદેશ કરવા **श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्** સૂત્ર યોજે છે. આ પણ ગુડજિહ્વિકા જ છે; વસ્તુતઃ બ્રહ્મ સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે. **अपाणिपादो जननो ग्रहीता** વગેરે શ્રુતિઓ પણ એ જ ઉપદેશ કરે છે.

માયાવાદી-એક જ બ્રહ્મ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ વિરોધને લીધે હોઇ શકે નહિ. ઉપાધિને લંધે એમ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણકે ઉપાધિથી વસ્તુનો સ્વભાવ થતો નથી, તેથી ઉપાધિ આવિદ્યક હોવાથી સમસ્ત વિશેષરહિત અથવા નિર્વિશેષ જ બ્રહ્મ છે એમ માનવું. અને પ્રત્યેક ભિન્ન હોવાથી અનેક બ્રહ્મ થાય, અને **एकमेवाद्वितीयम्** શ્રુતિનો વિરોધ થાય. વળી, કર ચરણ વગેરે વિશેષો લૌકિક છે અને બ્રહ્મ અલૌકિક છે, તેથી એઓનો બ્રહ્મમાં નિષેધ જ યોગ્ય છે. કર, ચરણ વગેરેને પણ અલૌકિક કલ્પવાથી બ્રહ્મમાં સર્વભવનસામર્થ્ય અને સર્વાધારત્વ વગેરે શક્તિઓ કલ્પવાથી ગૌરવ થાય.

વળી, સવિશેષ શ્રુતિઓ બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી, પરંતુ પ્રત્યગ્બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર સિદ્ધ કરાવવા ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરવા ભાવના સુગમ થાય તે માટે લૌકિક પ્રસિદ્ધ કર ચરણ વગેરેનો જ અનુવાદ કરે છે; તેથી આ શ્રુતિઓ નિષેધ્યનું જ નિરૂપણ કરે છે. વિશેષો આવિદ્યક હોય તો જ એઓનો નિષેધ પણ કરાય, કારણકે સત્ પદાર્થનો નિષેધ થાય નહિ; તેથી વિશેષો આવિદ્યક જ છે અને બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે.

વળી, 'न तत्र सूर्यो भाति' 'न चक्षुषा गृह्यते' 'निष्कलं निष्क्रियम्' વગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મને સૂર્ય વગેરેથી અપ્રકાશ્ય અવ્યવહાર્ય અચાક્ષુષ અને ક્રિયારહિત કહે છે, અને સવિશેષ આનાથી ઊલટું અર્થાત્ સૂર્યાદિથી પ્રકાશ્ય વ્યવહાર્ય ચાક્ષુષ અને ક્રિયામત્ કહે છે, તેથી એ બ્રહ્મ હોઇ શકે નહિ. તેથી જ સૂત્રકાર પણ '**प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः**' સૂત્રથી બ્રહ્મમાં મૂર્ત અમૂર્ત રૂપનો પ્રતિષેધ કરી માત્ર ધર્મી (બ્રહ્મની) સત્તાનું જ નિરૂપણ કરે છે; તેથી બ્રહ્મ વિના સર્વ આવિદ્યક છે અને બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે.

બ્રહ્મ જગતનું સમવાયી કારણ પણ છે

સિદ્ધાન્તી-જે અવિદ્યાથી વિશેષો કલ્પવામાં આવે છે તે અવિદ્યા બ્રહ્મની છે કે જીવની? બ્રહ્મની હોઇ શકે નહિ, કારણકે બ્રહ્મમાં અવિદ્યા સંભવતી નથી. જીવની પણ નથી, કારણકે મન અને વાણીથી અગોચર શુદ્ધ બ્રહ્મમાં વિશેષો કલ્પવાની જીવની અવિદ્યામાં શક્તિ નથી. અવિદ્યાવાળા જીવને બ્રહ્મનું દર્શન જ થતું નથી, પરંતુ જ્ઞાનથી અવિદ્યા દૂર થાય ત્યારે જ જીવ બ્રહ્મને જૂએ છે. **ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः** અવિદ્યાવાળા જીવને બ્રહ્મનું દર્શન જ થતું ની, તો એમાં વિશેષો કેમ કલ્પી શકે?

ઉપર કષી તે શ્રુતિમાં ભેદનું નિરૂપણ હોવાથી વિષય આવિદ્યક જ છે, અને निष्कलम् પદ બ્રહ્મનું વાસ્તવરૂપ વર્ણવે છે એમ પણ ન કહેવાય, કારણકે એમ હોય તો નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું દર્શન સંભવે જ નહિ, અને તેથી એના દર્શનનો બોધ કરનાર 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'तस्मिन्दृष्टे परावरे' વગેરે સર્વ શ્રુતિઓ તથા સ્મૃતિઓનો ઉપપ્લવ થાય. વળી निष्कलम् વાસ્તવરૂપ છે એમ કહો છો ત્યારે વાસ્તવ એટલે શું અને અવાસ્તવ એટલે શું? વસ્તુનો સ્વાભાવિક ધર્મ વાસ્તવ અને આગુન્તક અવાસ્તવ એમ ન કહેવાય, કારણકે એમ હોય તો ઘટનો આકાર પણ અવાસ્તવિક થઇ જાય અને કુલાલે દંડ વગેરેથી ઉત્પન્ન કરેલો ગણાય નહિ.

વસ્તુતઃ બ્રહ્મના સર્વ ધર્મ વાસ્તવ છે. पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानक्रियाबलं च એ શ્રુતિ પણ બ્રહ્મની સર્વશક્તિઓ સ્વાભાવિક છે એમ કહે છે. આ શ્રુતિમાં વિવિદ અનેક પ્રકારની શક્તિઓ વર્ણવેલી છે, તો પણ શક્તિના સ્વરૂપના વિચાર કરતાં એ બ્રહ્મના સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી એમ જણાવવા शक्तिः એમ એકવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે; તેથી જેમ શ્રુતિના બલથી अस्य એમ ષષ્ઠી વિભક્તિથી ભેદનો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી ધર્મરૂપ, જ્ઞાન વગેરે સ્વાભાવિક સ્વરૂપભૂત શક્તિઓનો અંગીકાર થાય તેમ જ सर्वतः पाणिपादान्तं વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિઓના બલથી સ્વરૂપભૂત આનંદમાત્ર કર પાદ મુખ ઉદર વગેરેનો પણ અંગીકાર કરવો જોઇએ.

આ સર્વ આવિદ્યક હોય તો બ્રહ્મના પ્રસાદથી એઓનું દર્શન વગેરે થાય છે એમ ન કહેવાય, અને એના દર્શન માટે તપસ્યા વગેરે સાધનો કોઇ કરે નહિ. વળી, વિશેષો સર્વ કલ્પેલા હોય તો વ્યાસજી સમન્વયપ્રતિજ્ઞા કરી આદિત્યની અંદરના હિરણ્મય પુરુષ, આકાશ, પ્રાણ, જ્યોતિ વગેરે બ્રહ્મ છે એમ કહે નહિ, કારણકે આ સર્વ સવિશેષ હોવાથી અબ્રહ્મ જ ગણાય. વિશેષો કલ્પિત હોય તો વ્યાસજી આ સર્વ બ્રહ્મ નથી એમ કહેત અને સમન્વય-પ્રતિજ્ઞા જ ન કરત. વળી, વ્યાસજીએ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા કરી જે સવિશેષોનું નિરૂપણ કર્યું છે તે બ્રહ્મ નથી, પરંતુ કલ્પિત છે, એમ કહીએ તો વ્યાસજીની પ્રતિજ્ઞાની હાની થઇ જાય.

બ્રહ્મ એકરસ છે, પરંતુ સવિશેષ અનેકરસ છે તેથી બ્રહ્મ સવિશેષ હોઇ શકે નહિ, એમ ન કહેવાય, કારણકે ધર્મી બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવનાર પ્રમાણ વેદ જ 'सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' એમ કહે છે. 'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्' વગેરેથી ભગવાન જ પોતાનું સ્વરૂપ કહે છે. અહીં 'अन्त' પદથી કર, ચરણ વગેરેના અવચ્છેદ કહેલા છે, તેથી સર્વ સ્થળે ભગવાનના કર, ચરણ વગેરેના અવચ્છેદ છે; તેથી જ પૌંગણ્ડલીલા સમયે જેટલું સ્વરૂપ હતું તેટલું જ તે જ સ્વરૂપ બાલ્યાવસ્થામાં પૂતનાને મુક્તિનું દાન કર્યું ત્યારે પણ હતું, કારણકે ભગવાનનાં સર્વ રૂપ નિત્ય છે.

માત્ર ક્રમથી ભિન્ન ભિન્ન રૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે, તેથી જ ભક્તો બાલ્યાવસ્થામાં કર વગેરે થોડા પ્રદેશમાં અર્થાત્ નાના જુએ છે અને પૌગણ્ડાવસ્થામાં અધિક અથવા મોટા જુએ છે. આ પણ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ છે એમ ताकेन जीवहरणम्...વગેરેથી બ્રહ્માએ જ શ્રીમદ્ભાગવત દ્વિતીય સ્કંધમાં કહેલું છે. દશમ સ્કંધમાં દામોદરલીલાના પ્રસ્તાવમાં પણ न चान्तर्न बहिः વગેરેથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે એમ નિરૂપણ કરેલું છે; તેથી બ્રહ્મ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે એવો જ શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે.

વિશેષોનું નિરૂપણ માત્ર ઉપાસના માટે કરેલું છે એમ તમે કહ્યું એ પણ યોગ્ય નથી, કારણકે એ એમ હોય તો બ્રહ્મની માત્ર એવી ભાવના કરવામાં આવે છે, પરંતુ બ્રહ્મ વસ્તુતઃ જેવું હોય તેવાની જ ઉપાસના કરવી જોઇએ; અન્ય પ્રકારની ઉપાસના કરવાથી **योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा** એ શ્રુતિથી દોષ જ પ્રાપ્ત થાય. તેથી સવિશેષ જ બ્રહ્મ છે એમ માનવું જોઇએ; તેથી કર, ચરણ વગેરે વિશેષો કલ્પિત નથી, પરંતુ અલૌકિક જ છે અને બ્રહ્મ સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે. આમ માનવામાં ગૌરવ નથી, કારણકે શ્રુતિ જ એવો ઉપદેશ કરે છે. આપણી બુદ્ધિથી આ પ્રમાણે કલ્પ્યું હોય તો ગૌરવ થાય, પરંતુ શ્રુતિ કહે તે પ્રમાણે માનવામાં ગૌરવ દોષ નથી. શ્રુતિના બોધમાં પણ એ દોષ આવે તો બ્રહ્મ માનવથી પણ ગૌરવ દોષ થાય; તેથી એ પણ ન માનો અને શૂન્યવાદનો અંગીકાર કરો.

શ્રુતિ ધર્મનો નિષેધ પણ કરે છે, તેથી બ્રહ્મ નિર્ધર્મક જ છે, એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણકે શ્રુતિ પોતે જે ધર્મોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેનો નિષેધ કરતી નથી, પરંતુ બ્રહ્મધર્મો પ્રાકૃત છે એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા પ્રપંચના ધર્મોનો બ્રહ્મમાં નિષેધ કરે છે. જો બ્રહ્મમાં જ હોય તેવા જ ધર્મોનું એમાં શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરતી હોય તો એ પ્રતારક ગણાય અને અપ્રમાણ થઇ જાય શ્રુતિએ બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કરેલા ધર્મો પણ લૌકિક જ છે એમ ન કહેવાય, કારણકે એક જ પદાર્થમાં સર્વતઃપાણિપાદાન્તત્વ સર્વેશિતૃત્વ વગેરે ધર્મો કદાપિ લોકમાં દેખાતા નથી.

વળી, વિશેષો કલ્પિત હોય અને સવિશેષ બ્રહ્મ ન હોય તો સૂત્રમાં વ્યાસજીએ વિશેષોનો પરસ્પર અવિરોધ સિદ્ધ કરેલા છે તે સર્વ નિરર્થક થાય, કારણકે જેનો નિષેધ કરવાનો છે તેમાં વિરોધ હોય કે અવિરોધ હોય એનું કાંઇ પ્રયોજન નથી. **अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्** એ સૂત્ર બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એવો ઉપદેશ કરતું નથી, પરંતુ સાકાર શ્રુતિઓ પણ બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે એમ કહે છે. રૂપ, અર્થાત્ નિરૂપણ અથવા વ્યવહાર જેનો છે તે એટલે સર્વ વ્યવહારના વિષયપણું.

એ જેમાં છે તે રૂપવત્ અર્થાત્ વિશ્વ. બ્રહ્મ અરૂપવત્ છે અર્થાત્ રૂપવત્ વિશ્વથી વિલક્ષણ છે. અથવા રૂપ, અથવા વ્યવહાર જેનાથી થાય છે તે રૂપ અર્થાત્ કર ચરણ વગેરે. જેમ લોકમાં કર, ચરણ એઓનાં અભિમાની ધર્મીથી ભિન્ન છે તેમ બ્રહ્મમાં નથી, પરંતુ ભેદ નહિ હોવાથી કર, ચરણ વગેરે પણ બ્રહ્મ જ છે, તેથી લૌકિક પેઠે રૂપવત્ અર્થાત્ કર, ચરણ, વગેરેથી ભિન્ન એઓનાં અભિમાની તરીકે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલું નથી, પરંતુ કર, ચરણ વગેરે પણ બ્રહ્મના રૂપનું જ નિરૂપણ કરેલું છે. કર, ચરણ વગેરે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, પણ બ્રહ્મરૂફ જ છે, એમ કેમ જણાય એ દર્શાવવા **तत्प्रधानत्वात्** હેતુ યોજેલો છે. સર્વ વેદાન્તો પ્રધાનતાથી બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે, તેથી કર, ચરણ, વગેરે બ્રહ્મસ્વરૂપથી ભિન્ન નથી.

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति એ સૂત્ર પણ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એવો ઉપદેશ કરતું નથી, પરંતુ પ્રકૃત અથવા લૌકિક એતાવત્ત્વ અર્થાત્ આટલાપણું અથવા ગુણો એનો જ નિષેધ કરે છે, પોતે કહેલા સર્વેશિતૃત્વ વગેરે ગુણોનો શ્રુતિ નિષેધ કરતી નથી. બ્રહ્મમાં શ્રુતિએ કહેલાં મૂર્ત અને અમૂર્ત રૂપો સર્વતઃપાણિપાદાન્તત્વ વગેરે છે, પરંતુ એ બ્રહ્મનાં રૂપ છે એમ

જાણવા નહિ, પણ બ્રહ્મ જ એમ જાણવા. ततो ब्रवीति च भूयः વગેરે શ્રુતિથી બ્રહ્મ દૃશ્ય નથી તેથી, સવિશેષ બ્રહ્મ હોઇ શકે નહિ, એમ કહ્યું એ પણ યોગ્ય નથી, કારણકે कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् વગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મને દૃશ્ય પણ કહે છે.

તેથી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિના અવિરોધ માટે ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યથી બ્રહ્મ દૃશ્ય નથી, પરંતુ ભગવાનના અનુગ્રહથી દૃશ્ય છે, એમ માનવું. अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् એ સૂત્ર સૂત્રકારે પણ આ જ અર્થમાં યોજેલું છે; તેથી અવતારદશામાં પણ સર્વનું ભગવદ્દર્શન કરવાનું સામર્થ્ય નથી, પરંતુ 'સર્વ મારાં દર્શન કરો' એવી ભગવાની સાધારણ ઇચ્છાથી સર્વ એમનાં દર્શન કરે છે, પરંતુ ભક્તો માટે ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ હોવાથી એઓ ભક્તિથી જ દર્શન કરે છે. લીલા માટે ભગવાન પણ અલૌકિક તે જ દર્શાવતા નથી અને લૌકિકનું અુકરણ કરે છે.

બ્રહ્મ રૂપરહિત હોવાથી બ્રહ્મનું દર્શન ચાક્ષુષ નથી, પરંતુ દર્શનનો અર્થ જ્ઞાન જ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણકે, 'ज्ञातुं दृष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप' એ સ્મૃતિથી કામ દર્શન અને પ્રવેશ ભિન્ન ભિન્ન જ છે. રાસ વગેરે વ્યવહાર પ્રમાણસિદ્ધ છે, તેથી ત્યાં પ્રસિદ્ધ કામ રમણની ઇચ્છા રમણ વગેરે સર્વ શુદ્ધ બ્રહ્મના જ ધર્મ છે એમ જાણવું. બ્રહ્મમાં સહજ અનંત શક્તિઓ હોવાથી આ સર્વ યોગ્ય જ છે, તેથી કામ સમયે અકામ પણ છે. પ્રિયાના વિપ્રયોગથી ખિન્ન થવા છતાં પરમાનન્દરૂપ છે. શ્રુતિ જ આવા વિરુદ્ધ ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી એમાં શંકા કરવી ઉચિત નથી એક જ પદાર્થ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય લોકમાં નથી, તેથી બ્રહ્મ એવું હોઇ શકે નહિ એમ ન કહેવાય, કારણકે લોકમાં નિર્ધર્મક પણ કોઇ પદાર્થ નથી. તેથી બ્રહ્મને તમે નિર્વિશેષ પણ કહી શકો નહિ. વળી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રમાં વિરુદ્ધ ધર્મનું નિરૂપણ મૃત્સ્નાભક્ષણ પ્રસંગે તથા દામોદરલીલાના પ્રસ્તાવમાં કહેલું છે.

માયાથી ભગવાન વિરુદ્ધ ધર્મો દર્શાવે છે એમ કહો તો માયા કેવી છે ? માયા એટલે ભગવાનનું સામર્થ્ય કહેતા હો તો એ ઇષ્ટ જ છે, પરંતુ પોતાના સામર્થ્યથી ભગવાન ન હોય તે દર્શાવે છે એમ કહેવાય નહિ. માત્ર અસુરોને જ ભગવાન એવું દર્શાવે છે, કારણકે એઓનો જ એમને મોહ કરવો છે. માયા બ્રહ્મથી ભિન્ન અસદ્રૂપ અસત્કાર્ય કરનારી છે એમ ન કહેવાય, કારણકે એમ હોય તો એ સ્વતન્ત્રતાથી કાર્ય કરે કે બ્રહ્મને અધીન રહીને ? જડ હોવાથી સ્વતન્ત્રતાથી કાર્ય કરે નહિ. બ્રહ્મને અધીન રહી કાર્ય કરતી હોય તો સુતારના વાંસલા પેઠે કરણ ગણાય. સહજ અનન્ત શક્તિવાળા ભગવાનને એવા કરણની અપેક્ષા નથી.

કામ વગેરે લીલા માત્ર અનુકરણ હોવાથી પ્રિયાવિોગ, એનાથી થતો ક્લેશ વગેરે ભગવાનના આવવાથી ભગવાનના પૂર્ણત્વનો ભંગ થાય, એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણકે એનાતી પૂર્ણત્વનો ભંગ થતો નથી એમ પ્રાદેશમાત્ર ભગવાનનું અભિવિમાનિત્વ નિરૂપણ કરી શ્રુતિ કહે છે. વસ્તુતઃ લીલા માત્ર અનુકરણ નથી. सर्वकामः सर्वरसः શ્રુતિથી ભગવાન સર્વરસરૂપ અને સર્વરસભોક્તા છે. રસમાં શૃંગાર રસ મુખ્ય છે, અને એ રતિ નામના સ્થાયિભાવરૂપ છે, તેથી ભગવાન શૃંગારરસાત્મક અને શૃંગારરસભોક્તા છે; તેથી રસની જેટલી મર્યાદા છે તે સર્વ ભગવાનમાં છે.

એમ ન હોય તો ભગવાનના રસરૂપત્વની હાનિ થાય. જો લીલા માત્ર અનુકરણ હોય તો એનાથી ભગવાનને તેમજ ગોપિકાઓને રસ પ્રાપ્ત થાય નહિ. અન્યોન્ય રસનો આવિર્ભાવ થાય નહિ તો ત્યાં રસ જ નથી એવી રસશાસ્ત્રની મર્યાદા છે; તેથી ભગવાન શૃંગારરસસ્વરૂપ હોવાથી પ્રિયાવિપ્રયોગ અને એનાં સર્વ કાર્ય ત્યાં છે, માત્ર અનુકરણ નથી.

આથી બ્રહ્મત્વની ક્ષતિ થતી નથી, પરંતુ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મ ઠરવાથી બ્રહ્મત્વ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મધર્મોમાં વિરોધ પણ નથી, કારણકે શ્રુતિ અને ભક્તોના અનુભવથી એ સિદ્ધ થાય છે. આત્મારામત્વ વગેરે ગુણો જ બ્રહ્મમાં છે, અન્ય નથી, એમ હઠથી માનો તો પણ ભક્તો પર અતિશય અનુગ્રહ હોવાથિ સ્વરૂપમર્યાદાનો ત્યાગ કરી, ભક્તોને અધીન થઇ, એઓની ઈચ્છા પ્રમાણે લીલા કરતાં ભગવાન સર્વભાવ ધારણ કરે છે. આ જ ભગવાનનું પુષ્ટિરૂપ છે; એ ભગવાને પોતે દુર્વાસાને કહેલું છે.

અત્ર ભગવાનને શરીર છે એ સિદ્ધાંત સહન ન થવાથી નૈયાયિક પૂર્વપક્ષ કરે છે : ભગવાને જ્ઞાન ઈચ્છા અને પ્રયત્ન વિના કોઇ પણ ધર્મ નહિ હોવાથી શરીર નથી, પરંતુ કાર્ય કરવા જીવના અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત થયેલા શરીરમાં ભગવાન ભૂતાવેશન્યાયથી પ્રવેશ કરે છે, એ શરીરમાં કાર્ય કરે છે, અને પછી એ શરીરનો ત્યાગ કરે છે.

આ નૈયાયિકનો મત પણ યોગ્ય નથી, કારણકે જગત્કર્તા ઈશ્વર છે તેથી એને જગતના ઉપાદાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન છે એમ એઓ માને છે. જેમ લોકમાં કર્તાને કાર્યના ઉપાદાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન હોવાથી ઈશ્વરમાં એવું જ્ઞાન એઓ માને છે, તે જ પ્રમાણે લોકમાં શરીરી જ કર્તા હોવાથી ઈશ્વરને પણ શરીર છે એમ એમણે સ્વીકારવું જ જોઇએ. જ્ઞાન પેઠે શરીર પણ અન્વયવ્યતિરેકથી સિદ્ધ થાય છે. કુલાલ વગેરે જેઓ કર્તા છે તેમને શરીર છે.

મુક્ત જીવો વગેરે જેઓને શરીર નથી તેઓ કર્તા નથી. એ પ્રમાણે અન્વય અને વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થતું શરીર અવશ્ય માનવું જોઇએ, નહિતો ઈચ્છા જ્ઞાન વગેરે પણ સિદ્ધ થાય નહિ. શરીર પરિચ્છિન્ન હોવાથી એકસાથે સર્વ દેશમાં કાર્ય કરી શકે નહિ એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણકે અન્યથાનુપપત્તિથી સિદ્ધ થતુ શરીર એ દોષ દૂર થાય તેવું જ સિદ્ધ થાય.

શરીર મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળું હોવાથી ચાક્ષુષ થવું જોઇએ એ દોષ પણ નથી, કારણકે ઈન્દ્ર વગેરે દેવોનાં શરીર પણ અચાક્ષુષ છે તો ભગવાનનું શરીર એવું હોય એમાં આશ્ચર્ય શું !

બ્રહ્મના ધર્મો एकमेवाद्वितीयम् એ શ્રુતિને લીધે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી તેમજ અભિન્ન પણ નથી, કારણકે અભિન્ન હોય તો એ બ્રહ્મ જ ગણાય, ધર્મ ગણાય જ નહિ. તેથી એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાન થાય એ પ્રતિજ્ઞાની ઉપપત્તિ માટે બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મનાં કાર્યો જ છે, અને બ્રહ્મ સર્વકલ્પનારહિત નિર્વિશેષ છે એવી શંકા કરવી નહિ. સૂર્યનો પ્રકાશ સૂર્યથી જુદો થયા વિના દેખાય છે તેથી સૂર્ય નથી એમ કહેવાય નહિ.

વળી, એ સૂર્યનો જ છે અને તેથી ભિન્ન છે એમ દેખાય છે તેથી એ એનો ધર્મ પણ છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મના ધર્મો પણ ઉભય પ્રકારની શ્રુતિના બલથી બ્રહ્મથી ભિન્ન અને અભિન્ન પણ છે એમ માનવું જોઇએ. તેથી જ સૂત્રકાર પણ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् સૂત્ર યોજે છે. अणिनाद्यैर्महिममिः....વગેરે વાક્યોથી બ્રહ્મધર્મો સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. લીલા પણ એવો બ્રહ્મનો ધર્મ હોવાથી એને નિત્ય જ માનવી.

લીલાનું નિત્યત્વ

લીલાને ગિરિ કાનન યમુનાપુલિન પશુ પક્ષી વગેરે અનિત્ય પદાર્થોનો સંબંધ હોવાથી એ નિત્ય હોઇ શકે નહિ એવી શંકા કરવી નહિ, કારણકે લીલાનું નિત્યત્વ પણ પ્રમાણથી જ સિદ્ધ થાય છે. ૧.) जयति जननिवासो

देवकीजन्मवादः........આ શ્લોકમાં अस्यन् वर्धयन् વગેરે ચાલુ વર્તમાન કૃદંતનાં રૂપનો પ્રયોગ કરી લીલા આ વાક્ય લખાયું ત્યારે પણ હતી એમ દર્શાવેલું છે. આ વાક્ય લખાયું ત્યારે લીલા થઇ ચૂકિ એવી સર્વની પ્રતીતિ હતી, છતાં એ સમયે લીલા હતી એમ આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. લીલા નિત્ય હોય તો જ આ ઘટે. ૨.) શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધમાં નામકરણના પ્રસ્તાવમાં સર્વજ્ઞ શ્રીગર્ગાચાર્યજી बहूनि सन्ति नामानि..... કહે છે. અહીં પણ બહુ નામો અને રૂપો सन्ति- છે એમ કહેલું છે.

એ પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ અથવા એ સમયને યોગ્ય આકાર તથા ક્રિયાવાળાં છે. ગુન અને કર્મને હોય ત્યારે પણ ઉપચારથી નામ કહેવાય એમ નથી, કારણકે નામ ઉપચારથી પડે નહિ, મુખ્ય વૃત્તિથી જ હોય. તારા સુતનાં બહુ નામ અને રૂપો 'છે' એમ કહેલું હોવાથી 'નન્દસુત' એ નામ પણ અનાદિ છે. ગર્ગાચાર્યનો પણ નામકરણ-લીલાનો ક્રમે ક્રમે ભગવાનની ઇચ્છાથી આવિર્ભાવ થાય છે એમ માનવાથી કાંઇ અનુપપત્તિ રહેતી નથી. સર્વલીલા નિત્ય હોવાથી સર્વ કાલે છે, પરંતુ ભગવાનની ઇચ્છઅ જે લીલાનો જે સમયે આવિર્ભાવ કરવાની હોય તે સમયે તે લીલાનો આવિર્ભાવ હોય છે, અન્ય સર્વ લીલાનો તિરોભાવ રહે છે.

૩.) ઋગવેદમાં પણ ता वां वास्तून्युष्मसि....મંત્ર છે. ૪.) તૈત્તરીયકમાં પણ ते ते धामान्युष्मसि મંત્ર છે. આ મંત્રોમાં ભગવાનનું સ્થાન શ્રીગોકુલ अवभाति 'પ્રકાશે છે' એમ નિત્ય વેદ કહે છે. નિત્ય વેદ આ પ્રમાણે વર્તમાનકાલમાં પ્રયોગ કરે છે તેથી ભગવાનની લીલાનું સ્થાન શ્રીગોકુલ પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૫.) विष्णोः कर्माणि पश्यत....૬.) तद्विष्णोः परमं पदम्....એવો મંત્ર છે. આ પ્રથમ મંત્રમાં જે વિષ્ણુના પદનું નિરૂપણ કર્યું તેનો तद्विष्णोः परमं पदम् એમ અનુવાદ કરી, એ નિત્ય છે એમ सदा पश्यन्ति सूरयःથી કરેલું છે.

સૂરિ એટલે વિદ્વાન, શબ્દબ્રહ્મ તથા પરબ્રહ્મ જાણનાર છે. આવું જ્ઞાન ભક્તિથી જ થાય છે, તેથી 'સૂરિ'નો અર્થ ભક્તો છે, તેથી કાલિન્દી ગિરિ વગેરેવાળું હોવાથી મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળું હોવા છતાં ભગવાનનું રૂપ માત્ર ભક્તો જ જુએ છે. दिवीव चक्षुराततम् દષ્ટાન્તથી અન્ય કેમ જોઇ શક્તા નથી એવી શંકાનો નિરાસ કરે છે. સ્વર્ગમાં માત્ર સુખ જ છે અને એ સ્વર્ગમાં રહેનાર જ જોઇ શકે છે, અન્ય કોઇ જોઇ શક્તા નથી, તે પ્રમાણે આ પણ માત્ર ભક્તો જ જોઇ શકે છે.

૭.) तद्विप्रासो विपण्यवः..... ૮.) अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं અહીં 'પુર' શબ્દથી ભગવાનનું લીલાસ્થાન શ્રીગોકુલ મથુરા વગેરે કહેલું છે. વસ્તુતઃ એને જરા અથવા નાશ નથી, પરંતુ એનાં જરા અથવા નાશથી એના આશ્રિતનો નાશ થાય એવો પૂર્વપક્ષ કરી, એને જરા વગેરેની સંભાવના જ નથી એવો ઉપદેશ કરવા यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम् કહેલું છે. ૮- બૃહદ્વામનપુરાણમાં ભૃગુ વગેરે પ્રતિ બ્રહ્માનાં વાક્યો છે તેમાં વ્યાપી વૈકુંઠ નામનો બ્રહ્માનંદમય લોક નિર્ગુણ અનાદિ અને અનન્ત છે એમ કહેલું છે.

શ્રુતિઓએ પોતે જેને બ્રહ્મ કહે છે તે પર, વાણી અને મનથી અગોચર, નિર્ગુણ, આનંદમાત્ર રૂપ દર્શાવવા પ્રાર્થના કરી, ત્યારે કાલિંદી વૃંદાવન ગોવર્ધન સહિત ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું, તેથી ભગવાનનું સર્વવેદાન્તપ્રત્યય રૂપ આ જ છે અને એ નિત્ય જ છે એમ કાંઇ પણ સંશય વિના સિદ્ધ થાય છે. ૯.) जज्ञान एवं व्यबाधत

ઋગવેદમંત્ર પણ ભગવાનની લીલાનું નિરૂપણ કરે છે. ૧૦.) વળી, દશમસ્કન્ધમાં કાત્યાયનીના અર્ચન પછી ભગવાન વ્રજકુમારીઓને **मयेमा रंस्यथ क्षपाः** એમ વરદાન કરે છે.

અહીં પણ 'આ રાત્રિઓ' શબ્દ હોવાથી ભગવાન રમણની સર્વ રાત્રિઓ પોતાની સમીપ રાખી ગોપિકાઓને દર્શાવે છે, તેથી આ રમણની રાત્રિઓ પણ ભગવાને પ્રાતઃકાલે વરદાન કર્યું તે સમયે હતી. લીલા નિત્ય હોય તો જ આ સંભવે. ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્ય છે. પૂર્વસિદ્ધ નિત્ય લીલાનો ક્રમથી ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે આવિર્ભાવ થાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી કાંઇ પણ અનુપપત્તિ રહેતી નથી.

આધુનિક ભક્તનો નિત્યલીલાપ્રવેશ

સુકૃત કરનાર ભગવાનના અનુગ્રહવાળા આધુનિક ભક્તનો નિત્યલીલામાં સમાવેશ થાય કે ન થાય ? એની સાથે ભગવાન જે લીલા કરે તે હવેથી કરવાની અથવા જન્ય એટલે ઉત્પત્તિવાળી હોવાથી નિત્ય હોઇ શકે નહિ. તેથી નિત્યલીલામાં એનો સમાવેશ થાય જ નહિ, એમ ન કહેવાય. ન્યાયશાસ્ત્રમાં ઇશ્વરનું સર્વ જ્ઞાન નિત્ય છે, તેથી ભાવી જન્ય પદાર્થનું ઇશ્વરનું જ્ઞાન પણ નિત્ય છે. એ પ્રમાણે અહીં પણ આધુનિક ભક્ત સાથે ભગવાન લીલા કરે તે ભગવાનની લીલા પણ સત્ય જ છે; તેથી આધુનિક ભક્તોનો પણ નિત્યલીલામાં સમાવેશ થાય છે. ધર્મીનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણ વેદથી જ એમ સિદ્ધ થાય છે.

બૃહદ્વામન કથઅમાં પણ 'સ્ત્રીઓ અથવા પુરુષો ભક્તિભાવથી કેશવને હૃદયમાં ધારણ કરી શ્રુતિની ગતિ પામે છે' એમ છે, તેથી પણ આધુનિક સ્ત્રી અથવા પુરુષ ભક્તોનો ભગવાનની નિત્યલીલામાં સમાવેશ થાય છે. 'મારા અનુમોદનથી સત્ય થવાને યોગ્ય છે' એમ શ્રુતિઓને ભગવાને કહેલું હોવાથી, ભગવાન અંગીકાર કરે ત્યારે નિત્યલીલામાં સમાવેશ થાય છે. સર્વાત્મભાવથી ભજન કરે તેનો ભગવાન પણ અંગીકાર કરે છે જ. **वोवक्रमे पृथिवीमेष एताम्**.....ઋગવેદમંત્રમાં ભગવાનના ભક્તો **ध्रुवासः** અથવા નિત્ય કહેલા છે. જીવ સ્વતઃ નિત્ય હોવાથી ભગવાનના ભક્તો નિત્ય છે એમ કહેવાનું અન્ય પ્રયોજન ન હતું, પરંતુ નિત્યલીલામાં એઓનો સમાવેશ હોવાથી જ એમને નિત્ય કહેલા છે.

પ્રભાસીય લીલા માયિક છે

પ્રભાસીય લીલા અથવા પ્રભાસમાં ભગવાને આસુરવ્યામોહ લીલા કરી એની સંગતિ થતી નથી એવી શંકા કરવી નહિ. ભગવાન સર્વ લીલા સહિત સદા પ્રકટ છે. જેમ ધર્મરક્ષા, સત્પુરુષોની રક્ષા, ભૂભારહરણ વગેરે ભગવાનની લીલા છે તેમ આસુરવ્યામોહ પણ લીલા છે. મોહ માયાથી થાય છે, તેથી આસુરવ્યામોહ લીલા માયિક છે, તેથી અસુરો આ લીલાને પણ લૌકિક માને છે એન ભગવાનને પણ લૌકિક પુરુષ માને છે; પરંતુ દૈવી પુરુષો એમ માનત નથી.

અસુરોને જ એ પ્રમાણે મોહ ઉત્પન્ન કરવા ભગવાન આસુરવ્યામોહ લીલા કરે છે, તેથી એઓને જ એવું જ્ઞાન થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ લૌકિક પુરુષ નથી, પરંતુ પરબ્રહ્મ છે. એનું મૃત્સ્નાભક્ષણ જાંભ વગેરે લીલાઓમાં નિરૂપણ કરેલું છે. આ પ્રમાણે ધર્મીનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણોથી શ્રીકૃષ્ણવિગ્રહ (શરીર) જ બ્રહ્મ સિદ્ધ થાય છે, તેથી વિરુદ્ધ લૌકિકત્વ વગેરે અસત્ ધર્મોનું અસુરોને મોહ કરવાને ભગવાન પ્રદર્શન કરાવે છે. આ બ્રહ્માંડપુરાણમાં પણ છે. પદ્મપુરાણમાં પણ

ભગવાન શંકરને પાખંડ મત પ્રવર્તાવવા આજ્ઞા કરે છે ત્યાં પણ ભગવાન 'હું તારું આરાધન કરીશ' એમ શંકરને કહે છે એ પણ અસુરોને મોહ કરવા જ, કારણકે અન્યનું આરાધન કરવું એ જીવનો ધર્મ છે, ભગવાનનો ધર્મ નથી.

જેમ ઇન્દ્રજાલવિદ્યામાં નટ સ્વર્ગમાં જાય છે, ત્યાં યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામે છે, નીચે પડે છે, એની સ્ત્રી એની સાથે સતી થઇ બળી મરે છે, એ સર્વ અનુભવ થાય છે, પરંતુ પછી નટ જીવતો આવે છે તેથી એનો બાધ થાય છે, તેમ અહીં પણ **जयति जननिवासः** વગેરે પ્રમાણોથી ભગવાનની પૂર્વની લીલા નિત્ય સિદ્ધ થાય છે, તેથી આસુરવ્યામોહ લીલા માત્ર અસુરોને દર્શાવવા જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીશુકદેવજી પણ **भूभारराहपृतना**થી આરંભી **संजह्रे स्वकुलं विभुः** પર્યંત આસુરવ્યામોહ લીલાનું નિરૂપણ કરે છે. અહીં **अस्वकुलम्** એવો ગૂઢ પદચ્છેદ છે, તેથી જે યાદવકુલનો સંહાર થયો તે માયિક હતું એવો નિશ્ચય થાય છે.

તેથી ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્ય છે. ભગવાન વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મના આશ્રય છે, તેથી ભગવાન સર્વ પ્રાકૃત દોષરહિત તથાપી શ્રુતિસિદ્ધ જગત્કર્તૃત્વ વગેરે સર્વ ધર્મ ભગવાનમાં છે, તેથી પ્રાકૃત ધર્મરહિત સકલ અલૌકિક ધર્મયુક્ત ભગવાનનાં શ્રવણ, મનન, નિધિધ્યાસન કરવાથી જીવ દુ:ખથી મુક્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે કે સવિશેષ એ સંશયનો નિર્ણય કરવા ગ્રંથનો પ્રારંભ કરી, મધ્યમાં જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, ભગવાનનો દાસ છે, ભક્તિથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રપંચ સત્ય છે, અભાવ કોઇ પદાર્થ નથી, પણ વસ્તુના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે, વગેરે સર્વ સિદ્ધાન્તોનું દિગ્દર્શન કરાવી ભગવાનનું સત્ય સ્વરૂપ શ્રીમત્પ્રભુચરણે દર્શઅવેલું છે. પંચતંત્રમાં જેમ એક મુખ્ય વાર્તામાંથી અન્ય વાર્તાઓ સ્વાભાવિક રીતે નીકળે છે તેવી રીતે એક સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કરતાં અન્ય સંશયો થવાથી અન્ય સર્વ મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કરી, પ્રથમના મુખ્ય સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કરતાં આ ગ્રંથ સમાપ્ત થાય છે; તેથી ગ્રંથ રચના પણ કેવી ઉત્તમ છે એ વાચકવર્ગમાં ધ્યાનમાં સહજ આવશે.

एतनास्मत्कुलपतिः श्रीगोपीजनवल्लभः ।

प्रीतोऽस्त्वस्मासु तेनैव पूर्णता किमिहापरैः ।।

।। ઉપોદ્ઘાત : - નાનુલાલ ગાંધી, વિદ્વન્મણ્ડન ગ્રંથ સં. ૧૯૫૯ ।।

સંયોજન :- દાસ ગોપાલ (જૈ જૈ શ્રીગોકુલેશ પરિવાર, વડોદરા), રાજેન્દ્રભાઇ કડકીયા (યુ.એસ.એ)

।। श्रीगोकुलेशो जयति ।।

શ્રીગોકુલેશ પાઠશાળા – વિશેષ અંક

શ્રીગુસાંઇજી પ્રાકટ્યોત્સવ

શ્રીગુસાંઇજીના જન્મોત્સવના ચોખરા

(અનુભવાનંદ ગ્રંથમાંથી)

અનુભવ છે વલી અત્ય ઘણા, તે જાણે છે બહુ મન્ય; ગુપત પ્રગટ આપાપણા, લહે રસીક તે ધન્ય. ૧

સંક્ષેપે કરી કહું વલી, પ્રસિદ્ધ સર્વને જેહ; ઓછવ આવે જે પછે, શ્રીજી પ્રસન્ન હોએ તેહ. ૨

શ્રીગુસાંઇજીને જનમ દિન, મહાપ્રભુનેં અતિઆનંદ; કેસરે નાંહે મોદશું, ગાયે ધોલ વ્રજજનવ્રંદ. ૩

ધોતી ઉપરણો કેસરી, ધરે ગુંજા માલા સોહાય; ભીતર્ય પાઓ ધારે ત્યાંહાં વલી, ભોગ રાગ બહુ થાય. ૪

રાજભોગ સર્યા પછી, મહોછવ ભોજન તે થાય; વૈષ્ણવ બહુ સહુ જ્ઞાત્ય લેં, તેણે પ્રભુને મોદ ન માય. ૫

ભોજન કરી સોહે ગાદીએ, પછે કીરતનીઆ બહુ ગાય; પહેરામણી આવે અત્ય ઘણી, ભેટ્ય તે કહી ન જાય. ૬

પોષવદિ નવમી જગવિદિત, મહાપ્રભુને હર્ષ અપાર; મૂલથી શાખા પ્રસરિયો, ભગવદી સહુ નરનાર. ૭

પૂર્વ પશ્ચિમ ઉત્તરે, દક્ષિણ અને મધ્યદેશ; છોટા ગામને નગરમાં, એ ઉત્સવ પ્રગટ દિનેશ. ૮

અવતારિકા નવ એ કહી, નવરત્ન ગ્રંથ અનુસાર; નવમી દિન પ્રાગટ્ય તે, નવધા ભક્તિ પ્રકાર. ૯

નિવેદન નવરત્ન કહી, દશમી વિવિધ પ્રકાશ; શ્રીવિઠ્ઠલેશ વિસ્તારીઓ, જગવિદિત કહે હરિદાસ. ૧૦

શ્રીઆચાર્યે પ્રાગટ્ય કર્યો, એ માર્ગ અતિરસરૂપ; શ્રીગુસાંઇજીએ દઢ કર્યો, અનુભવ્યો ગોકુલભૂપ. ૧૧

વલી રક્ષા માર્ગની કરી, તે જાણે સહુ સાર; નિજભક્ત અર્થે પ્રાગટ્ય તે, કહાં લગી કરૂં વિસ્તાર. ૧૨